

Marie Hostýnské. Specifické funkce měl d. kouzelný (fexovní), jenž umožňoval pít jen z určité polohy. Obličejový d. s výzdobou v podobě lidské tváře byl typický pro německé jazykové oblasti. Jako novodobá inovace z přelomu 19. a 20. stol. se objevuje mezi pracemi A. Žitného (1836–1914) z Halenkovic u Napajedel. V 18. stol. se do lidového hrnčířství dostávají čutory, cestovní láhve na alkohol kulatého nebo hranolovitého tvaru. V t. džbánkařství.

Lit.: V. Scheufler: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972, s. 31–32, 45; K. Černohorský: *Moravská lidová keramika*. Praha b. r. [1941]; M. Válka: *Rajnochovická keramika*. Kroměříž 1981; V. Vondruška – V. Koprivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 11–14; J. Pajer – K. Severin: *Hrnčář Jirík Pivoňka z České Třebové*. In: *Z minulosti Českořebovska*. Česká Třebová 1988, s. 4–18. [mv]

džbánkařství, řemeslná výroba fajánsového nádobí. Vyvinulo se na počátku 18. stol. z novokřtěnských (habánských) tradic. Pro-

ces zlidovění počal koncem 17. stol., kdy se habánští fajanséři ze záp. Slovenska počali stěhovat zpět na Moravu, kterou museli z náboženských důvodů opustit po bitvě na Bílé hoře. Džbánkařská výrobní střediska byla rozeseta po celé Moravě. První džbánkaři jsou doloženi ve Ždánicích, Bučovicích a Nových Hvězdicích, nejvíce dílen pracovalo ve Vyškově, další mistři se uvádějí v Olomouci, Šternberku, Valašském Meziříčí a na záp. Moravě (Velká Bíteš, Oslavany). Dobou rozkvětu d. byl konec 18. stol., kdy na Moravě pracovalo více než sto dílen. V Čechách se džbánkařské řemeslo ujalo jen nepatrně až ve 2. polovině 18. stol. (Čáslav, Nové Dvory u Kutné Hory). Rozšířily se tu importy z Moravy, Rakouska nebo žitavské fajánse s charakteristickou světlezelenou glazurou a sytým zeleným dekorem, konturovaným burelem. Ve 2. polovině 19. stol. vlivem konkurence továrně vyráběných bělin a kameniny d. až na malé výjimky zaniklo. Snahy obnovit rukodělnou výrobu fajansí ve 20. stol. vedly ke kopírování starších vzorů nebo k úpadku. – Výrobky

džbánkařů sloužily hl. jako sváteční stolní nádoby (mísy, džbány). Dekor opírající se o pozdně habánskou motiviku podléhal vývoji. Původní výzdobu v barvách vysokého ohně (žlutá, zelená, modrá a manganová) nahradil monochromní modrý dekor (vliv holandského Delftu). Od konce 18. stol. se barevná škála rozšířila s použitím různých (muflových) barev nízkého ohně. Objevuje se bohatý dekor po celé ploše nádoby, zvl. u cechovních džbánů a reprezentačních výrobků na objednávku. Oblíbené byly náboženské motivy, pracovní scény, žánrové výjevy z lidového života, květinový dekor. Projevuje se vliv dobových stylových prvků (rokaj, německé květy, šinoazerie). Slohový úpadek nastává ve 2. polovině 19. století. V t. džbán, fajáns.

Lit.: K. Černohorský: *Moravská lidová keramika*. Praha b. r. [1941]; H. Landsfeld: *Lidové hrnčířství a džbánkařství*. Praha 1950; M. Novotná: *Hrnčířství a kamnářství ve Svatce*. VNŠČ 1960, č. 2, s. 10–13; V. Šujan: *Moravské lidové fajánse*. Brno 1982; J. Pajer: *Novokřtělci na Moravě*. Slov. 39, 1997, s. 9–23. [mv]

E

efeméra viz fáma

Egerland viz Chebsko

ekologie folkloru, odvětví folkloristiky sledující vztahy mezi nositelem (interpretem) folkloru a prostředím, tj. vším, co podmiňuje folklorní proces, působí na život folkloru v přirozené situaci a jako živý dynamický systém, závislý na lidské tvořivosti, jej ovlivňuje při různých příležitostech či v ucelených společenských jednotkách (např. rodina, vesnice, region). Cílem e. f. je poznání mechanismů života folkloru a jeho životních podmínek, specifického vztahu mezi interpretem a posluchači, objasnění průběhu tradování folklorních jevů z hlediska psychologického a sociologického. K nejlepším moderním českým pracím z této oblasti patří monografie o hlučínském pohádkáři J. Smolkovi či o zpěvačce M. Procházkové ze Strážnice. Než byla ekologie ve folkloristice jasně aplikována, používalo se sousloví *biologie folkloru*. Jestliže v evropském měřítku převažuje názor, že slovo *ekologie* zavedl do folkloristiky A. van Gennep (1873–1957), pak v českých podmínkách tak učinil nezávisle na něm V. Úlehla, vědomě se přitom hlásící k folkloristickým studiím akademického malíře L. Kuby. Jako rostlinný ekolog světového jména Úlehla této metody plodně

využil zvl. v oblasti studia lidové písně. Protože si však nositelů folkloru různí sběratelé v rozličné míře všímali už dříve, bývají počátky studia e. f. poněkud anachronicky promítány už do 19. stol. Naproti tomu kulturní ekologie (rozpracovávající neoevolutonistický přístup zaměřený na studium vzniku, vývoje a fungování socio-kulturních systémů v kontextu jejich vztahu k okolnímu prostředí), jejíž vznik spadá do 30. let 20. stol., bývá charakterizována jako americká škola rozvíjená teprve od 60. let. Samo slovo ekologie uvedl do moderní vědecké literatury v r. 1866 německý biolog E. Haeckel (1834–1919) jako nauku o vztazích mezi organismy a prostředím. V t. variační proces.

Lit.: L. Kuba: *Píseň národní. Pokus vystihnout její podstatu, povahu a význam s hlediska uměleckého a všelidského*. Praha 1923, s. 9; V. Úlehla: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 207–277 aj.; A. Satke: *Hlučínský pohádkář Josef Smolka*. Ostrava 1958; O. Sirovátka: *Úloha interpretace ve folklóru*. SN 23, 1975, s. 41–54; O. Sirovátka: *Sociální kontext folklorní komunikace*. SIS 11, 1976, s. 329–335; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklor a folkloristika*. Bratislava 1982, s. 44, 46, 58, 67–70 aj.; D. Holý: *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Praha 1984; J. Pajer: *Marie Procházková (1886–1986), zpěvačka ze Strážnice*. Praha 1986; J. Pajer: *Svět lidové písně*. Strážnice 1989. [dh]

elektrofony viz hudební nástroje

elita [z franc.], to nejlepší, výkvět, skupina lidí s vynikajícími vlastnostmi a schopnostmi; část etnika nebo jiného společenského celku, která má v daném společenství výsadní postavení, mocenské nebo jiné pravomoci a je povolána ke specifickým, společností vysoce hodnoceným činnostem. V každé společnosti je e. vymezována poněkud odlišným způsobem, na základě kulturní orientace, stupně a charakteru dělby práce a jiných rysů společenského uspořádání. Složitěji strukturované společnosti mívají více typů elit. Každá z nich plní odlišnou úlohu (v oblasti moci, vzdělání, kultury, náboženství ad.). Chování příslušníků e. má zpravidla podstatný vliv na vývoj celého společenství, ve kterém působí.

Lit.: O. Gasset: *Der Ausfand der Massen*. Stuttgart 1947; H. D. Lasswell – D. Lerner – C. E. Rothwell: *The Comparative Study of Elites*. Stanford 1952; U. Jaeggi: *Die gesellschaftliche Elite. Eine Studie zum Problem der sozialen Macht*. Bern – Stuttgart 1960; Ch. W. Mills: *Mocenská elita*. Praha 1966; J. Scott: *The Sociology of elites I-III*. Aldershot 1990; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 77–78; M. Jódli: *Teorie elity a problém elity. Příspěvek k dějinám a problematice politické sociologie*. Praha 1994. [zu]

emigrace viz migrace

endogamie, příbuzenské pravidlo, podle něhož lze uzavírat sňatky jen mezi členy téže skupiny. Může jít o skupiny nejrůznější velikosti a typu (sociální, etnické, náboženské, územní, profesionální). Pravidlo e. může být kombinováno se zákazem incestu, ale může také respektovat tzv. incest silných. E. se však nerozumí tzv. incest slabých. Častým důvodem e. jsou diskriminační zábrany při uzavírání sňatků se členy určitých sociálních skupin. V dané společnosti může být e. kombinována s exogamií, což vede k určitým kompromisním řešením. Např. pravidlo, že *urozený* ženich si má hledat nevěstu opět jen v řadách *urozených*, naráželo na církevní zákaz příbuzenských sňatků, který byl obcházen formou dispenzů. Výrazný případ endogamních socioprofesionálních skupin v č. zemích představovali příslušníci tzv. nečistých řemesel (kati, rasové, do r. 1704 i ovčáci). Mírnější formu e. představovala situace, kdy ke sňatku mezi členy různých skupin bylo třeba zvláštního souhlasu. Tak tomu bylo zejm. v 17.–18. stol. u sňatků mezi poddanými různých panství. Zatímco některé vrchnosti k nim udělovaly souhlas poměrně liberálně, jiné jej zásadně odmítaly a vytvářely tak z poddaných vlastního panství výrazně endogamní skupinu, tzv. izolát.

Lit.: E. Maur: *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*. Historická demografie 8, 1983, s. 42–43. [em]

engoba, nástěpí – hlinitá poleva z přírodních nebo uměle zbarvených zemin potahující stěp jiného složení nebo zbarvení. Slouží k překrytí méně kvalitního stěpu, jako podklad pro jiné dekorativní techniky nebo jako základní hmota různých výzdobných postupů. – Základní bílé nástěpí se skládá z různých surovin (plastické a neplastické jíly, kaolín, plavená křída) a nanáší se v tekuté formě na stěp: a) poléváním, b) namáčením, c) stříkáním, d) dalšími technikami. K zbarvení e. se používá kysličníků kovů (oxidy) a barvítka. – Za použití *kukačky* nebo *růžku* sloužily engoby také k dekorování výrobků. Nejstarším takto vyzdobeným výrobkem je berounský džbán Šimona Nemažala z r. 1577. Kombinováním různobarevných engob vznikne dekor trasakovaný nebo mramorovaný. Při dekorativním postupu, tzv. česání e., se objeví na povrchu výrobku jemná reliéfní stopa. E. může být vybrána až k základnímu stěpu odlišné (kontrastní) barvy technikou proskrabování (sgrafito). Vedle ornamentálního dekoru tak vznikaly dekory narativní (nápis, jméno majitele, datace).

Lit.: H. Landsfeld: *Lidové hrnčářství a džbánkářství*. Praha 1950; V. Scheufler: *Lidové hrnčářství v českých zemích*. Praha 1972; P. Rada: *Techniky keramiky*. Praha 1995. [mv]

enkulturace [z lat.], sociální proces, kterým se formou učení a osvojování předává kultura z jedné generace na druhou a zároveň se tím reprodukuje. Někdy se místo e. užívají termíny kulturní transmise, kulturní osvojování, internalizace. Bývá ztotožňována se socializací, jindy se oba procesy rozlišují. M. Meadová (1901–1978) chápala e. a socializaci jako dvě roviny téhož procesu: socializaci označila za univerzální proces učení, zatímco e. za skutečný proces učení v konkrétní kultuře a její osvojování. Podle G. Spindlera (nar. 1920) je rozdílnost obou procesů zdůrazňována tehdy, je-li kultura omezena na sféru ideální, zatímco společnost na sféru chování. K tomu, aby se jedinec socializoval, funkčně začlenil do sféry společnosti, mu stačí jen dílčí e., protože mnohé z interakcí nejsou specificky kulturně podmíněné. Nejpodrobněji se e. zabýval M. J. Herskovits (1895–1963), který do ní začlenil i socializaci. Pod pojmem e. rozuměl takový proces psychologické transmise a transmutace individua, který mu umožňuje provádět většinu chování pod úrovní svého vědomí. Naproti tomu N. Shimahara tvrdí, že e. je proces vědomý, skládající se z transmise kulturních prvků a z psychologické transmutace jedince. M. Harris (nar. 1927) chápe e. jako přenos sociokulturních znaků, opakování a reprodukci kulturního inventáře dané populace mezi generacemi prostřednictvím vědomého nebo nevědomého učení. Díky e. se Číňan naučí čínsky a jí bambusovými hůlkami, zatímco Američan anglicky a použije příbor (ale jinak než Evropan). E. tak pomáhá udržovat modely chování a myšlení dané skupiny pro příští generace. E. zajišťuje kontinuitu kultury, ne však její evoluci, protože e. nikdy není kompletní; navíc každá generace přidává do kulturního inventáře prvky nové (kulturní inovace).

Lit.: R. Linton: *The Tree of Culture*. New York 1961; M. Meadová: *Socialization and Enculturation*. *Current Anthropology* 4, 1963, s. 184–188; M. Herskovits: *Cultural Anthropology*. New York 1964; G. Spindler: *Psychocultural Adaptation*. In: E. Norbeck – D. Price-Williams – W. McCord (eds.): *The study of personality*. New York 1968, s. 326–347; N. Shimahara: *Enculturation – a Reconsideration*. *Current Anthropology* 11, 1970, s. 143–154; M. Harris: *Culture, Man and Nature. An Introduction to General Anthropology*. New York 1971; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 80; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 96; V. Soukup: *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha 1994, s. 118–119; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 14, 93, 114. [id]

Enšpígl [z něm.], charakteristická postava šibala období renesance. Eulenspiegel, jak se údajně jmenoval (z *Eule*, sova, a *Spiegel*, zrcadlo), proslul svými nezbednými kousky, slovní ekvilibristikou a černým humorem: rozbil trhovkyni nádobí, dal se zloději odnést ve včelím úlu, podle doslova pochopeného rozkazu namazal před cestou kolomazí *celý* vůz včetně sedadel. Typický je také ironický wellerismus, proč shodil stařenu se schodů (*staří má přednost*). Jeho reálným předobrazem mohl být ve 14. stol. muž jménem Ulenspiegel, který se narodil ve vsi Kneitlingen v Brunšvicu a na svých toulkách světem prováděl různé taškařice. – Jedna z literárních příhod umísťuje děj o E. do Prahy: důvtipem a selským rozumem zvítězí v disputaci s profesory pražské univerzity, když jsou mu kladeny rádobyučené otázky (na způsob pohádkového typu *císař a opat*): jak vysoko je nebe, kolik je vody v moři, kde je střed světa. – Jednotlivé epizody o E. přecházely z četby (česky poprvé 1576) do lidového podání a bývaly přičítány lokálním hrdinům podobného charakteru. Výrazu *enšpígl* (nebo jeho východomoravského nářečního derivátu *heršpígl*) se užívá i k pojmenování domáčího skřítky a odvozeně i jako označení neposedného dítěte. V německé tradici vystupuje i v mnoha ustálených rčeních.

Lit.: B. Václavek (kryl L. Čivrný): *Historie utěšené a kratochvilné*. Praha 1941, s. 293–308; J. Bagár – M. Lukáš – V. Stanovský: *Kratochvilné čtení ze starodávných kronik a historií*. Praha 1969, s. 125–161; E. Frynta: *Moudří blázni*. Praha 1973, s. 75–89, 115–120; L. Petzold: *Ritter, Räuber und geistliche Herren*. München 1977, s. 439; EM 2, 1979, sl. 636–639; H. J. Uther: *Märchen vor Grimm*. München 1990, s. 60; (k typu heršpígl:) D. Klímová: *Poměr českého a německého folklóru v oboru lidové pověsti*. In: *Aktuálně problémy československé slavistické folkloristiky*. Bratislava 1988, s. 99–111. [dk]

epidemie [lat.], významný výskyt nakažlivé nemoci. Choroby přenosné mezi živými tvory různými způsoby nákazy (nakažlivé nemoci) se podle charakteru výskytu a šíření chápou jako: a) endemie (u zvířat enzootie), v určité oblasti se choroba objevuje stále v delším časovém úseku; b) epidemie (epizootie), objevuje se v určitém místě a v krátkém časovém období; c) pandemie (panzootie), zachvacuje celé státy i svétadily, nemá tedy místní omezení; d) sporadický výskyt: objevují se jen ojedinělé případy a vzájemná souvislost je těžko zjištělná. – Současná epidemiologie se zcela zaměřila na poznání vzájemných vztahů mezi patogenním mikroorganismem a makroor-

ganismem, rozlišuje onemocnění typická, atypická (chybí u nich některé příznaky charakteristické pro určité onemocnění) a latentní (skrytá onemocnění probíhající zcela bez vnějších příznaků). Mikrobní činitel, mikroorganismus, se vyznačuje infekciozitou daného druhu, virulencí, schopností pronikat, množit se a vyvolat v organismu příslušné onemocnění a množství dalších mikrobů pak rozhodne o vzniku a průběhu nákazy. Makroorganismus, tedy napadený člověk či živočich, reaguje na vstup epidemického činitele imunitní reakcí, tj. odolností, která může být vrozená či získaná, dále specifická (k určitému druhu mikroorganismu) nebo nespecifická, tj. závislá na celkovém stavu organismu. O samém epidemickém procesu rozhoduje nejen zdroj, ale také cesta a brána nákazy, tj. vnímavý člověk či jiný tvor. To vše závisí i na řadě sociálních a přírodních činitelů, hygienických podmínek, a tím i na všech osobních či kolektivních vědomostech získaných tradicí, zkušeností a výchovou. – Historickým vývojem se měnil i výskyt epidemií, postupně jsou poznávány jejich příčiny, dosud připisované činnosti nadpřirozených bytostí, a je poznávána i účinnější možnost boje proti nakažám. Až do 21. stol. přešel mor (*pestis*, původce *Pasteurella pestis*; A. Yersine 1894), asijská cholera (původce *Vibrio cholerae*; R. Koch 1883) a černé neštovice (*variola vera*, původce virus; očkování 1796); tyto infekce se přes všechna povinná očkování objevují doposud v různých částech světa. – M o r. Přišel zřejmě z Asie počátkem 14. stol., ve střední Evropě se projevil hrůznými epidemiemi, v nichž zahynulo na 25 milionů lidí, vlastně 1/3 tehdejšího obyvatelstva. Již tehdy byly užívány vedle racionálních preventivních i léčebných prostředků, uvedených např. v rukopisné *Zdravovědě* Mistra Havla určené Karlu IV. a ve všech pozdějších tištěných zdravotních, též prostředky ochranné magie. V 16. stol. byla v Čechách rozšířena a dále opisována *Slova proti morové ráně*, údajně žehnání jeruzalémského biskupa Zachariáše, šířené zprávou biskupa Františka Solaria na tridentském koncilu 1545. Nad domovními dveřmi nebo na prouzcích papíru měl být jako součást amuletu umístěn nápis: Z. + D. J. A. + B. J. Z. + S. A. B. + + Z. H. G. F. + B. F. R. S. (berlínská modlitební kniha, b. r.). Podobně byl amuletem proti moru i kříž sv. Zachariáše. Dobová literatura shrnovala poznatky o *ráně morové a nakažení povětří* a příslušných opatřeních takto: odjet z místa morového jedu, nosit na prsou na ochranu před nákazou amulet ve formě pytlíčku naplněného různými chemikáliemi, šafránem

a kosatcem, páleným jelením rohem a několika polodrahokamy a drahokamy, popř. koláček ulepený z utrejchu (*arseniku*). K dalším radám patřilo: popíjet vlastní moč, čichat k vomankovému koření (oman pravý, *Ononis spinosa*) močenému v octě a s příměsí kořene angeliky (*Archangelica officinalis*), jalovcových zrn (*Juniperus communis*) nebo bobkových listů (*Laurus nobilis*), nevycházet mezi lidi a nechodit nalačno proti větru. Při onemocnění vyčistit a vyprázdnit žaludek a střeva, užít léky pro pocení podle svého zvyku; z dalších léků *dryák* a *mithridat* po šesti hodinách denně. K místům výskytu hlíz přisadit pijavky, ale ještě lépe širší baňky nebo kohouta či štěně a také plíce z různých zvířat. Pokud ještě nemocný nezačal užívat léky, neměl by usnout, aby ho *moc jedu* neumorila. Mezi léky doporučovanými k léčbě je uvedeno několik receptů, vlastně protijedů: kromě *mithridata* (název podle pontského krále M., 1121–1063 př. n. l., který založil zahrádku rostlin působících jako protijedy), což je rostlinná směs, se uvádí i předpis, kde jsou byliny doplněny práškem z drahokamů, slonové kosti, zlata a stříbra, rohu nosorožce a jiných nedostupných složek. Ještě koncem 18. stol. byla morová nákaza ve střední Evropě stále aktuální. Zmiňují se o ní všechny zdravotnické příručky, většinou překládané z němčiny; vedou i k určité životosprávě a při výběru léčiv bývají již mnohem střídlivější (*Návod k uzdravení včas některé nemoci člověka*. Istebné 1771). V dalších stoletích mor ustupuje se zdokonalením lékařských poznatků, osvěty a hl. zavedením očkování v endemických oblastech výskytu. Na

ochranu proti moru byli vyzýváni určití světci, především sv. Roch. – Ch o l e r a a s i j s k á. Zatímco tzv. morová rána se v lidových představách plouží jako šňůrečky či mlha po zemi a mají se před ní zacpat všechny škvíry, cholera prý letí povětřím a skočí na každého, koho potká. Cholera je dosud endemická v některých oblastech s nedostatečnou hygienou a čas od času bývala zavlečena i do Evropy, hl. z j. Asie (Indie). Velké pandemie se opakovaly na počátku 19. stol. i několikrát. Ochranné očkování bylo sice objeveno již na konci 19. stol., ale povinně se zavedlo až v 1. světové válce. V č. zemích byla epidemie cholery poprvé zaznamenána 1766 v Libochovicích, skutečná cholera epidemie však vypukla 1831, kdy byla přinesena z pruského Slezska, a později v průběhu 19. stol. se ještě několik vln nákazy opakovalo; celkem prošlo Evropou až do 2. světové války šest takových vln. – Ve staročeských spisech má slovo *cholera* i zcela jiný význam: je to jedna ze čtyř tzv. vlhkostí těla (Galenovu tezi z 2. stol. opakuje ještě J. A. Komenský). – Rady k léčení cholery se skutečně vyskytují až na počátku 19. stol., tedy zcela ve shodě s jejím výskytem v Evropě. Podávala se kašovitá strava, prováděly se masáže na končetinách stížených křečemi, a to buď masáže suché, nebo prováděné česnekem utřeným v octě, a nemocný byl udržován v teplých zábalech. Prostory i nemocný se nakuřovali plody jalovce (*Juniperus communis*), podávala se jalovcová kořalka nebo tzv. choleraové či kafrové kapky z lékárny a běžnými potními kúrami bylo vyvoláváno pocení; zvláštní zaříkávání není sice snad nikde zapsáno, ale k tomuto účelu mohlo být použito i zaříkání k jiné chorobě. – Č e r n é n e š t o v i c e (stč. peteče, z lat. *petechiae*, skvrny), tj. neštovice zlé. Ve zdravotnických příručkách ze 16. stol. jsou za neštovice zlé považovány *neštovice modré* a *černé*, dobré jsou *červené* a *bílé*, tj. neštovice plané (*varicella*). Objevem ochranného očkování (E. Jenner, 1749–1823) byl snížen výskyt těžkých forem; i původní očkování živými viry bylo vlastně již samo o sobě nebezpečné a způsobilo mnoho škod. Teprve záměnou pravého séra z puchýřů za *kravské neštovice* toto nebezpečí ustalo. Před zavedením této profylaxe umíralo v Evropě každoročně několik desítek tisíc osob. V č. zemích bylo toto těžké onemocnění velmi dlouho směřováno s benigními neštovicemi planými a někdy i se spalničkami (*morbilli*); ještě koncem 18. stol. jsou uváděny současně názvy *kňahně*, *osypky* či *osypanice* vesměs jako nemoci dětské, pouze kňahně mívaly prý průběh srdeční; při nich se doporu-

čuje pít routovou vodu (*Ruta graveolens*) s vyluhovanými citronovými jádry, tento nápoj je prý odháňá od srdce; lze také podávat nemocnému mírné projímadlo, např. odvar z oddenku rebarbory (*Rheum palmatum*) apod. Jinak se proti pravým neštovicím (tj. provázeným vysokou horečkou) doporučovalo: vyvarovat se všech léků, které mají vzbuzovat pot, vyhnout se možnému nachlazení a při horečkách pít skořicovou vodu s citronovou šťávou nebo vodu ze šťovíku; také konzumovat teplé polévky, čaj či kávu a vyvarovat se všech lihovin i piva; proti bolestem hlavy a tzv. fantazírování potírat čelo kafrovým lihem, a když horečka poleví, uspíšit mírné pocení; při jejím návratu užívat prášek z račích očí a škeble spolu se *salpetrem* (ledek chilský). Zatímco proti moru se nosíval na krku zlatý groš nebo stříbrné jablíčko, proti neštovicím takto sloužil bílý korál. Jsou známa zažehňávání z Valaška: *Přišel chudobný k bohatému a nechtěl bohatý noclehovat chudobného, a hospodyň nocovala, do stodoly jít kázala, podplameník upekla, máslem pomastila a nocležníku přinesla; nebo Křesťane jmenovaný! Přišel k tobě host nešťastný, nevzácný, neradostný, ptáš se noclehu, nedáme ti, ptáš hospody, nedáme ti, ptáš masa, nedáme ti, musíš na pusté hory, do tvrdého skálí, kde žádní lidé nebyvají ... Já však tebe nezažehňávám svou mocí, ale s pomocí Pána Ježíše Krista ... Amen.* Zaříkadlo proti dětským planým neštovicím začínává obvyklými slovy: *Šla Panenka Maria po zelené louce, potkala ji dobrá neštovice...*, a dále se mezi nimi rozvíjí dialog. Rovněž na Valašku je z poloviny 20. stol. zapsán zákrok proti možné nákaze dítěte při jakýchkoli horečnatých vyrážkách: když bylo dítě zcela zdravé, dala se mu do ručky hadrová panenka od dítěte, které tou dobou bylo touto nemocí postiženo; bylo to tedy vlastně jakési očkování, patrně docela úspěšné. – Infekciozita se poznávala zkušenostmi; z pozorování, že nemoc byla někdy přenesena z mrtvé osoby na někoho v její blízkosti, vznikla jistě nejen pověra, že mrtví přinášejí smrt, ale i poznání o možnosti nákazy. – Těžké infekční choroby se vesměs chápaly jako živé bytosti, byly personifikovány a jako takové (kromě jiné léčby) se vždy zaříkávaly. Uznávanou patronkou všech infekčních onemocnění byla prohlášena sv. Rozálie. Pověry byly velmi stálé: ještě 1853 se proti infekcím zakopával pod práh devěsíl (*Petasites offic.*) a přitom se říkalo: *Já tu volám z vyšší mocí kořen tento ku pomoci, by odpomohl všemu zlému a pokoj vrátil domu mému!* Proti jakékoliv nakažlivé nemoci se na Moravě nosíval

boží dřevce, tj. snítka pelyňku brotanu (*Artemisia abrotanum*). Také se věřilo, že nemoc lze poslat úmyslně i po větru a ten pak zlé nemoci přenáší; zčásti byly těžké infekce přičítány démonům, kteří se do těla dostanou třeba v podobě červů: v hnisajících ranách byly skutečně nalézány larvy; tuberkulózu čili souchotě dostane prý dítě, když spolkne kočičí chlupy, nebo když matka dítě nakojí se zamoučněníma rukama; rýmu a nachlazení způsobuje vlhký vzduch, který také zhoršuje všechna plicní onemocnění. – O nakažlivosti pojednává již biblický Starý zákon: Mojžíš varuje před věcmi nečistými a vyslovuje zákaz uzavírání sňatků s lidmi nemocnými, mezi něž jsou počítáni nejen lidé trpící různými tělesnými vadami a duševními poruchami, ale také kožní infekcí (prašivost, lišej). – Staré zaříkadlo zní: *Já tobě říkám na souchotiny, z čeho se ti vtělily, z pítí nebo z jídla, z lítosti nebo ze zlosti, z horka nebo zimy, já je vyháním ze všech žil a ze všech kostí a z celého těla tvého.* Staročeské slovo *újmy* znamenalo sice souchotiny, ale tzv. *újmy* či *úbyty* byla choroba, při níž dítě prostě ubývalo na váze, ať již byla příčina jakákoliv; zjišťovaly se zvláštním způsobem: buď měřením nití v rozpětí a v délce těla, nebo *stíráním mzí* a příslušným zařikáváním (tímto způsobem se *újmy* i léčily; to vykonávaly *újmařky, stíračky, žehnačky* či *zařikávačky*). Horečka se léčila vždy pouštěním žilou nebo přikládáním baněk a pijavek. Zimnice znamenala zvláštní chorobu, byla personifikována a léčena zařikáváním. – Nakažlivé choroby (i ostatní nemoci) byly určovány podle viditelných příznaků, a nikoli podle stanovených nosologických jednotek. K uznávaným příznakům patřily: *bolení v hlavě či na prsou, bolestné zapálení a horoučost v očích, bolesti a rozpálení uší, bolení od nastydnutí v zubech, zaležení a bolení v hrdle, zahoření hlavy, horoučost a rozpálení na čípku, v játrech či v ledvinách, spadnutí a rozpálení mandlí, horoučost na ruce, horoučost a červenost z příčiny černých pryskyřů na nohou, hnojící se, flusovité a červené oči, zhnutí v plicích, v játrech či na nohou, fistule na zubech nebo na nohou, vředy v ústech, v nose, v břichu nebo v ledvinách, vředovité a smradlavé oči, vředy a otoky v uších, vřed se suchým kašlem na plicích, pryskyře nebo měchýře na jazyku či v ústech, vředy a pryskyře oudu mužského či ženského, rozjedliny v ústech nebo i v ledvinách, zadírání a zachřipnutí v hrdle, katar nebo nátká, kašel a chrákní krve, rozpálení s krvavými slinami, zacpání nosu, chrasty a svrablavá prašivina a jiné neřády na hlavě, horoučost a rozpálení krve* apod.; také velmi častí

cizopasnici: tzv. červi v uších i na jiných místech, hlísty a také pavouk a had, kteří *do břicha vlezli*, dále vši a hnidy ve vlasech. – Z celkově vnímaných infekcí byla známa jen angína (*tonsillitis*), dále tzv. suchá nemoc, která *od černé pečeně přichází* (*phthisis*), zimnice třetáčka či čtvrtáčka (*malaria*), černé neštovice, peteče (*variola vera, febris petechialis*), morové nakažení (*pestis*), svrab (*scabies*), růže (*erysipelas*), krtice (*lymphadenitis tuberculosa colli*), červená nemoc (*dysenteria*, někdy také *typhus abdominalis*, zv. i hlavnička). Postupně se jednotlivé symptomy sjednocovaly v pojmy určitých nemocí a těžké infekce podléhaly povinnému preventivnímu očkování, resp. izolaci a dezinfekci i prevenci kontaktů. – Existence nakažlivých infekcí byla a je pro lidstvo těžkou zátěží a v ochraně proti nim musela být ustálena asanace sídliště, povinné očkování, izolace a další opatření. V. t. léčení lidí.

Lit.: Č. Zibr: *Staročeská tělověda a zdravotěda*. Praha 1924; J. Čizmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; K. Pollak: *Medicína dávných civilizací*. Praha 1973; J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N, s. 300–340. [jjn]

epigraf, nápis, zpravidla zkratkovitý nebo jen znakový, vyjadřující jako jeden ze způsobů komunikace různé informace (sdělení), jimž se připisoval zvláštní význam: datum vzniku předmětu, jméno nebo monogram (popř. adresu) tvůrce či vlastníka, též gratulaci, dedikaci, reklamní či inzertní sdělení apod. V lidové kultuře fungoval také jako výrobní nebo vlastnická značka, zpráva o nějaké osobě či události (o neštěstí, katastrofě apod.); může být i citací biblického nebo literárního textu, může mít

satirický či moralizující obsah. Vyskytuje se na mnoha produktech lidové výroby a lidového umění, na některých člancích lidových staveb, např. na štítech, dnech kabřinců, nosných trámech jizby, vstupních dveřích, na pracovním náradí a nádobí, vinařských lisech a sudech, na keramice, hl. na cechovních nádobách, na textových malbách na skle, votivních malbách, na pryskách, ale též na výšivkách, kraslicích, náhrobnících, střeleckých tercích, vývěsních štítech apod. Sdělovací funkci v některých případech oslabuje nebo vylučuje negramotnost tvůrců, kteří využívají písma jen jako dekorativního elementu.

Lit.: A. Mais: *Literarisches und Graphisches auf Habaner Keramiken*. ÖZV 64, 1961, s. 149–194; I. Hlaváček – J. Kašpar – R. Nový: *Vademecum pomocných věd historických*. Praha 1988, s. 362–381; N. – A. Bringéus: *Bild und Text. Einführung in ein Problemfeld*. In: *Bild und Text*. Bratislava 1993, s. 26–36; R. Jeřábek: *Wort im Bild – Wort als Bild*. In: *Bild und Text*. Bratislava 1993, s. 95–99; NEČVU I, s. 163–164; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 95. [rj]

epos [řec.], rozměrná epická veršovaná skladba volné kompozice, s pomalým dějovým spádem, zálibou v epizodách zobrazujících zpravidla historické události, války a hrdinské činy. Prototypem je starověký e. hrdinský, založený na bájesloví a mající neznámého, popř. mytického původce (např. sumerský *Epos o Gilgamešovi*, řecká *Ilias* a *Odysea*, indické eposy *Mahábhárata*

a *Rámájana*). Jeho pokračováním je e. středověký (španělský e. *Píseň o Cidovi*, francouzský *Píseň o Rolandovi*, německý *Píseň o Nibelunzích*, ruské byliny a jilhoslovanští junácké písně). Některé eposy jsou umělé, mají svého známého původce. Jde také o adaptace folklorních látek (Ariostův *Zuřivý Roland*). E. přináší zkratkovitou biografii hrdiny: od mimořádných okolností zrození, přes hrdinské činy až ke smrti, popř. nesmrtnosti. Velké činy hrdinů zajišťovaly existenci kmene nebo etnika. Hrdinové se střetávali s mohutnými protivníky, s netvory (draky, hady). Do děje zasahovaly také nadpřirozené síly a bytosti i bohové. Podle tematiky se rozlišuje e. hrdinský, historický, rytířský, heroikomický, duchovní, romantický, zvěřecí atd. Nejstarší eposy byly šířeny ústní tradicí (bardové, skaldové, guslaři). Interpretovaly se s doprovodem strunného hudebního nástroje. V Čechách a na Moravě se e. z dosud ne spolehlivě vysvětlených důvodů nedochoval. Suplovaly ho nejstarší pověsti a rytířská epika.

Lit.: J. Máchal: *O bohatýrském epose slovanském*. Praha 1894. K. Krejčí: *Heroikomika v básnictví Slovanů*. Praha 1964; V. M. Žirmunskij: *O hrdinském eposu*. Praha 1984; V. Karbusický: *Báje, mýty, dějiny. Nejstarší české pověsti v kontextu evropské kultury*. Praha 1995. [bš]

erotické symboly viz fertilitní symbolika

ESO viz etnosociální orgnismus

estetika viz lidová estetika

etnicita, etnická příslušnost, etnická identita – mnohovýznamový pojem užívaný ve společenských vědách, označující: a) soubor charakteristik vyjadřujících příslušnost jedince k etniku nebo etnické skupině; b) vědomí nebo pocit sounáležitosti s etnicky definovanou kolektivitou. Nejednoznačnost obsahu pojmu vyplývá ze složitosti a proměnlivosti kulturní a sociální reality, čímž je vyloučeno jasné definování a jednotné užívání termínu. Definice se liší v důsledku rozdílného pojetí kultury a hl. volby základního přístupu (biologický, kulturní, sociální, psychokulturní). E. je manifestována identitou, sociálním chováním a kulturou (kulturními prvky). V závislosti na těchto třech rovinách je pak definována např. jako forma partikularistické solidarity (T. Parsons, 1902–1979), jako znak nebo kvalita etnické skupiny (N. Glazer, nar. 1924; D. P. Moynihan, nar. 1927), jako primordiální, biologicky fixovaný znak, jako etnicky založené chování, jako vlastnost příslušníků etnických skupin nebo jako jedna ze sociálních identit. Sovětské etnografické školy (J. V. Bromlej, 1921–1990) byl vytýkán přílišný ekonomický a třídní redukcionismus a zejm. dogmatická oddanost konceptu etnické skupiny jakožto nositele specifické kultury. Pod vlivem této školy byl v 80. letech 20. stol. učiněn podobný pokus i v Československu. Jeho výsledkem bylo vymezení e. jako jedné ze základních charakteristik člověka jakožto společenské a kulturní bytosti: je to komplexní a dynamický znakový systém vzájemně a trvale se ovlivňujících prvků, které vznikají, reprodukují se a zanikají v kultuře a ve společnosti. V tomto smyslu je e. nástrojem diferenciaci lidstva na skupiny. – Termín poprvé použil 1941 W. L. Warner (1898–1970) pro označení faktu, že se osoba považuje za člena určité etnické skupiny nebo je za něj považována svým okolím a zároveň v této skupině aktivně participuje. Chápal e. jako jednu z charakteristik, které formují sociální systém (podobně jako věk, pohlaví, třída). Nerozlišoval však etnickou příslušnost (identitu) a participaci. (Participace jedince v jiné než vlastní skupině může být značně rozsáhlá a mít mnoho podob: je zapotřebí, aby si jedinec osvojil alespoň část kultury této skupiny; participace sama o sobě nevede ke změně e., k tomu by jedinec musel projít procesem asimilace, jehož završením je odvržení původní e. a přijetí nové skupinou.) – Studium e. prodělalo zvl. od 60. let 20. stol. velký rozmach, nejprve ve Spojených státech (sociologové, politologové, kulturní antropologové),

posléze (z dominantně politických důvodů) i v Sovětském svazu a dalších socialistických zemích (etnografové, lingvisté, historikové). Po pádu komunistických režimů a s obnovou významu nacionalismu došlo k přesunu badatelského zájmu na nové oblasti. – Na sklonku 20. stol. se termín e. nejčastěji užívá k označení kulturní alokace jedince v čase a prostoru, jejímž smyslem je (jako u kategorií třída, věk, pohlaví) konstruování statusu, který hraje významnou roli v podílu na moci nebo přerozdělování zdrojů. V případě e. může být tohoto statusu dosaženo narozením nebo přijetím do skupiny specifickým rituálem (naturalizací). Protože je e. dimenzí identity, je plné získání statusu ve skupině možné jen identifikací jedince s ní, popř. zbavením se původní identity a současným přijetím jedince novou skupinou. E. existuje jen jako součást kulturního a sociálního kontextu, tj. jako odraz kontaktu mezi skupinami, jehož důsledkem jsou procesy (mentální, kulturní, sociální), které konstruují hranice mezi etnickými skupinami. – Existují v podstatě tři skupiny názorů na zdroj dynamičnosti etnicity: a) primordiální směr (vrozený), kdy e. je hluboká a trvalá sociobiologická síla, kterou si jedinec nemůže zvolit, protože je s ní rodí; etnické svazky jsou prodloužením rodinných vazeb nebo jde dokonce o genetické procesy; b) instrumentální pojetí, které chápe e. jako vykonstruovanou sílu, nástroj, který je v určitém situačním kontextu aktivován za účelem dosažení specifických cílů, především získání většího podílu na moci; c) psychokulturní pojetí (na konci 20. stol. nejběžnější) chápe e. jako dimenzi sociální identity, postoj individua, jeho identifikaci s určitou skupinou; postoj může vycházet z víry ve společného předka a z pocit vzájemné solidarity, nebo je založen na přesvědčení o sdílení skutečných nebo fiktivních, mystických (převážně) kulturně definovaných znaků; odráží snahu jedince situovat sebe sama do určitého sociálního a kulturního prostředí. – Za určitých situací jedinec svou e. ve smyslu etnické příslušnosti redefinuje a přijímá strategickou e., tj. manifestuje takovou e., která se od něho v dané situaci požaduje nebo je výhodná, zatímco svou původní e. omezí na život uvnitř vlastní etnické skupiny (původní e. nemizí, ale v nové podobě se rozvíjí). O tzv. dobrovolné e. se mluví, když člověk svou e., získanou spolu se statusem narozením do jisté skupiny, buď potvrzuje, upevňuje, anebo ji zahrne a identifikuje se s jinou skupinou. Podle jiné klasifikace se hovoří o e. přirozené (etnická příslušnost získávaná v rodině), e. připsané (obyčej-

ně určena administrativně), e. deklarativní (k níž se jedinec otevřeně hlásí) a e. skryté (pravidelně existuje v kombinaci s připsanou nebo deklarativní e. jako projev tzv. pravého etnického vědomí). Důvodem volby bývá zájem o změnu statusu, o sociální mobilitu, ztotožnění se s hodnotami jiné skupiny nebo potenciální nebezpečí. E. není vždy chápána jako něco prvotního, ale i jako strategický výběr jedince. – E. nezůstává neměnným systémem, změny však nepostihují e. jako celek, nýbrž postupně zasahují její jednotlivé komponenty (i kultura, základní kritérium etnické identifikace, je dynamicky proměnlivá). S otázkou změn e. v závislosti na kontextu souvisí e. situační, pův. chápána jako holistický konstrukt, jenž se v závislosti na kontextu posouvá jako celek. Bývají vyčleňovány jednotlivé komponenty etnické identity, dokonce se mluví o různých etnicitách v závislosti na jejich historické podobě. – Unikátním rysem e., který ji odlišuje od podobných konceptů (třída, rasa), je podstata členství ve skupině spočívající ve víře ve společný původ, tj. založená na skutečném nebo domnělém pokrevním spojení (krev a půda). – U multietnických národů může být descendance nahrazena souhlasem etnických skupin (americký národ). E. je manifestací vztahu k etnické skupině, jejím hodnotám a k jejímu odkazu. Zatímco u většiny etnických skupin je souhlas zajištěn enkulturací, u multietnických národů musí být zajišťován formami symbolického přibuzenství (etnickou literaturou, která lidem připomíná normy, rituály, zvyky a tabu nové země, tj. kódy a jejich mentální konstrukce). E. se navenek reprodukuje ve formě etnických symbolů (jazyk, literatura, rituály), které jsou účinným mechanismem pro udržení etnických hranic a etnické identity. Proto se na ně etnická skupina soustřeďuje a za určitých okolností je zdůrazňuje. – E. (etnická příslušnost) může mít různé roviny: na úrovni endogamních skupin (subkasta, klan), jazykové komunity podle regionu původu, na úrovni kmene, na úrovni celé skupiny z určitého státu (Italové ve Spojených státech). Jednotčím faktorem je lojalita ke společnému národnímu státu jejich původu. Je-li skupinová solidarita ve formě e. vztahována na více etnických skupin, které jsou okolím vnímány jako relativně homogenní celek, mluví se o panetnicitě (Native Americans, African Americans, Asian Americans a Latinos ve Spojených státech). Hlavní problém panetnicity je v tom, zda a do jaké míry jde o zobecnění etnické solidarity a identity, nebo jen o pouhé aliance formované k dosažení specifického cíle. Významným

zdrojem panetnicity jsou společné zájmy skupin i názor okolí.

Lit.: W. L. Warner – P. S. Lunt: *The Social Life of Modern Community*. In: Yankey City Series 1. New Haven 1941; T. Parsons – K. B. Clark (eds.): *The Negro American*. Boston 1967; F. Barth (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston 1969; W. Isajiw: *Definitions of Ethnicity*. *Ethnicity* 1, 1974, s. 111–124; N. P. Glazer – D. P. Moynihan (eds.): *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge 1975; R. Cohen: *Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology*. *Annual Review of Anthropology* 7, 1978, s. 379–403; J. V. Bromlej: *Etnos a etnografia a etnicznosc. Przemiany kultury Polonii amerykańskiej*. Wrocław 1982; M. Nash: *The Cauldron of Ethnicity in the Modern World*. Chicago 1989; W. Sollors (ed.): *The Invention of Ethnicity*. New York 1989; R. H. Thompson: *Theories of Ethnicity. A Critical Appraisal*. New York 1989; S. Brouček a kol.: *Základní pojmy etnické teorie*. ČL 78, 1991, s. 237–257; E. Wolf: *Perilous Ideas: Race, Culture, People*. *Current Anthropology* 35, 1994, s. 1; I. Dubovický: *Etnicita a chicagská sociologická škola. Příspěvek k počátkům studia etnicity*. ČL 83, 1996, s. 53–73; P. Q. Yang: *Ethnic Studies. Issues and Approaches*. New York 2000, s. 39–61. [id + vh]

etnická skupina, kulturně definovaná skupina, jejíž členové k ní sdílejí pocit příslušnosti na základě (převážně) kulturních znaků (etnicita); jimi se reálně nebo domněle odlišují od jiných stejně definovaných skupin, jejichž příslušníky jsou také jako členové jisté e. s. vnímání; jedna z největších sociálních jednotek, které mohou uchovat svou kulturní a sociální soudržnost v čase a prostoru. – Podstatou příslušnosti k e. s. je identifikace jedinců se specifickou kulturou a na základě jejich skutečného nebo domnělého společného původu, popř. na základě volby jedince a jeho akceptování danou e. s. Tato identifikace se odráží v etnickém vědomí členů skupiny a projevuje se v jejich chování a v prvcích kultury (jazyk, náboženství, zvyky). Kulturní homogenita členů e. s. není nikdy absolutní, ale je posilována životem na společném území. Mezi charakteristiky e. s. patří především velké množství společně sdílených znaků (jazyk), úzký vztah členů v čase a prostoru, společná historická zkušenost a osud, kontinuita kulturního modelu, větší intenzita komunikace uvnitř skupiny, udržování etnických a kulturních hranic a tím i odolnost vůči vnějším tlakům, které by mohly ohrozit její integritu. – Podle biologizujících názorů je e. s. komunální jednotka, vedle národa, náboženství, třídy a pohla-

ví jedna z pěti hlavních makrosociálních jednotek skupinového členství populace. V ní existuje skupinové vědomí (pocit) větších seskupení lidí, které spojují primordiální (vrozené) svazky včetně druhového vědomí, jež je sjednocuje prostřednictvím klíčových symbolů skupinové identifikace. – V důsledku trvalejšího a stabilnějšího bytí na společném území se z některých e. s. mohou vyvinout svébytné populace s charakteristickými fenotypickými (vnějšími) znaky. Mnohé etnické skupiny, které jsou definovány mj. pomocí těchto znaků, bývají odolnější vůči asimilaci než skupiny, jejichž identifikace se opírá jen o znaky kulturní. Naopak jiné etnické skupiny se mohou asimilaci s e. s. s výraznými vnějšími znaky bránit (z důvodů rasových a kulturních předsudků). Pro zachování samostatné existence e. s. není proto důležitá např. genetická čistota, udržení území nebo specifického jazyka, ale hl. koherentní pocit kolektivní identity, založený na společně sdílených kognitivních a afektivních aspektech významů. – Členství v e. s. vzniká narozením do skupiny a enkulturací, nebo novou identifikací jedince na základě volby a jeho přijetím skupinou. Průvodním znakem členství v e. s. je participace jedince na jejich aktivitách. Tento znak není nutný absolutně, ale dlouhodobá absence může vyústit v kulturní diferenciaci jedince (krajane), kvůli níž může být vnímán i jako člen jiné e. s. Naopak u jedince, jehož etnická příslušnost je odlišná, ale dlouhodobě žije a participuje v dané e. s., je jeho původní etnicita zbavena sociálního obsahu a může být kontextuálně vnímán jako člen dané e. s. – V oblasti české politiky a žurnalistiky se někdy místo e. s. užívá pojem etnikum, který však není významově identický.

Lit.: K. H. Francis: *The Nature of Ethnic Group*. American Journal of Sociology 52, 1947, s. 393–400; T. Shibutani – K. M. Kwan: *Ethnic Stratification: A Comparative Approach*. New York 1965; F. Barth: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Boston 1969; N. Glazer – D. P. Moynihan (eds.): *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge 1975; J. V. Bromlej: *Etnos a etnografía*. Bratislava 1980; B. Singh: *Race, Ethnicity and Class: Claryfying Relationship or Continuous Muddling Through*. The Journal of Ethnic Studies 9, 1981, č. 2, s. 1–19; R. A. Remnick: *Theory of Ethnicity. An Anthropologist's Perspective*. Lanham 1983; S. Brouček a kol.: *Základní pojmy etnické teorie*. ČL 78, 1991, s. 237–257; P. Q. Yang: *Ethnic Studies. Issues and Approaches*. New York 2000, s. 9–12. [id]

etnické a kulturní hranice 1. pomezí mezi vnímanými a zpravidla navenek manifesto-

vanými rozdíly jednotlivých skupin (etnických, kulturních); 2. rozhraní kulturních areálů. Vzhledem k proměnlivosti kultury a obtížnosti jejího objektivního postižení se často mluví o hranicích jako o subjektivní mentální konstrukci, navenek manifestované specifickým chováním a odlišnými etnickými a kulturními symboly. Přesto mohou existovat (v závislosti na typu skupiny) i objektivní nebo dokonce biologické faktory vymezující hranice (jazyk, fyzické znaky, příbuzenství). Hlavním mechanismem formování hranic je meziskupinový (mezikulturní) kontakt. Důležitým faktorem je vnější prostředí, protože vyvolává adaptivní změny v kultuře. Rétorickou konstrukcí etnické hranice je metaforické označení těch, kdo porušili fixnost mentálních hranic založených na rase a etnicitě, přízviskem *kokos* nebo *banán*, tj. navenek tmavý (žlutý), ale uvnitř (tj. kulturně) bílý. Podle antropologického pojetí ze 60. let 20. stol. se etnické a kulturní hranice v podstatě překrývaly. Zásadní přelom přinesla 1969 práce F. Bartha, který zamítl tezi, že každá etnická skupina je nositelem specifické kultury, protože tato orientace nebrala do úvahy identitu, tj. subjektivní aspekt etnicity. Ta stimuluje procesy, v jejichž důsledku vznikají hranice fungující jako kulturní mezníky mezi skupinami. Je to tudíž etnická hranice, která skupinu definuje, a nikoli kulturní obsah uvnitř skupiny. V poněkud odlišném pojetí není pro vymezení hranic důležitá samotná kultura, ale *koherentní pocit kolektivní identity*, založený na společně sdílených kognitivních a afektivních aspektech významů. – Korelaci geografického prostředí a kultury poprvé zkoumala antropogeografie (A. Bastian, 1826–1905; F. Ratzel, 1844–1904). Pod jejím vlivem se v americké antropologii začal utvářet koncept kulturních areálů, podle něhož hranice kultur v zásadě odpovídají hranicím prostředí.

Lit.: R. Naroll: *On Ethnic Unit Classification*. Current Anthropology 5, 1964, s. 283–312; F. Barth: *Introduction. Ethnic Groups and Boundaries*. Boston 1969; E. H. Spicer: *The Yaquis: A Cultural History. Paper presented at the Singer Symposium, 75th Annual Meeting*. American Anthropological Association, November 1976; J. Vařeka: *Kulturní hranice a národní identita*. ČL 81, 1993, s. 177–183; A. van Gennep: *Přechodové rituály*. Praha 1997, s. 22–45; *Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti*. ČL 84, 1997, suplement. [id]

etnické procesy, souhrnné označení procesů, které se týkají změn a vývoje etnicity a jejichž subjektem jsou jak kolektivity, tak jejich jednotliví příslušníci. Protože jde

o procesy probíhající ve sféře kultury, vědomí, politiky ad., to vše v čase a prostoru, je jejich konečný výčet a jednoznačné definování prakticky nemožné. Obecně lze uvažovat o e. p.: a) z hlediska konkrétní historické etnicity: vývoj jednotlivých komponentů a jejich vzájemných vazeb v návaznosti na sociální procesy (etnoevoluční e. p.); přechylování nositelů jedné konkrétní historické etnicity k etnicitě jiné, resp. vznik nebo zánik konkrétních historických etnicit (etnotransformační e. p.); b) z hlediska směru, jímž se ubírají: konvergentní e. p., tj. etnické sjednocování (uvnitř etnického společenství), etnické sblížování (sblížování různých etnických společenství nebo etnik v jednotlivých rysech kultury, tj. etnická integrace) a etnické splývání, které je z pohledu převládajícího etnického jádra národní konsolidace, zatímco z pohledu periferních složek asimilace; divergentní e. p. (etnická diferenciacie, etnické rozdělování); c) z hlediska podmínek, za nichž se jednotlivé typy e. p. nejspíše uplatňují, tj. podle etnické situace (tři základní typy: etnický homogenní; heterogenní s jedním etnickým jádrem; heterogenní s dvěma nebo více jádry). – Typologie vychází z teze, že každá etnická kolektivita má svou specifickou kulturu. Podobné pojetí (kulturní prvky jako hlavní znak etnicity) převládalo v sociální a kulturní antropologii až do 60. let 20. stol. Pozornost se soustřeďovala zejm. na procesy změn kultury u jednotlivých etnických skupin a jejich příslušníků (akulturace, asimilace, adaptace). Od konce 60. let se od tohoto pojetí ustupuje, protože nerespektuje změny postihující identitu, která začala být považována za nejdůležitější znak etnicity. Za hlavní kritérium klasifikace e. p. byla přijata skutečnost, zda postihují identitu (etnicitu), či ne. Zásadně se začaly rozlišovat procesy, kterým podléhá individuum uvnitř své skupiny (enkulturace), od procesů, které jsou důsledkem kontaktu s nositeli jiných kultur, ať už kontaktu přímého (akulturace, asimilace, adaptace, transkulturace), či nepřímého (difuze). – Česká věda pracovala svého času pod vlivem sovětského pojetí s pojmem etnogenetické procesy, definovaným přibližně tak, jak jsou v české etnologické literatuře definovány etnické procesy.

Lit.: J. V. Bromlej: *Etnos a etnografía*. Bratislava 1980; S. Brouček – I. Vasiljev: *K typologii etnických procesů*. ČL 75, 1988, s. 231–233; S. Brouček a kol.: *Základní pojmy etnické teorie*. ČL 78, 1991, s. 237–257. [id]

etnické společenství 1. část nebo části etnické existující jako součást různých etnosoci-

álních útvarů, majících různé formy a úroveň organizovanosti a různou organizační strukturu (národ, etnická menšina; např. Češi v České republice, Spojených státech, Kanadě, Rumunsku, Kazachstánu: své *česství* museli přizpůsobit rozdílným sociálně ekonomickým a politickým podmínkám, ale všechny spojuje stejná etnicita). Hlavní znaky jsou shodná etnická příslušnost všech členů, vědomí sounáležitosti jednotlivců se společenstvím i jednotlivých společenství téhož etnika mezi sebou a prostorová odloučenost nebo diskontinuita jednotlivých společenství; 2. sociální jednotka trvající po dostatečně dlouhou dobu na jednotném společném území, mající společné historické osudy a vyvíjející se v relativní izolaci od jiných etnických společenství (Češi v Čechách, Poláci v Polsku). Tento názor vychází ze skutečnosti, že jádro etnika se postupně kulturně a jazykově diferencuje od těch osob, které se dostanou mimo něj, a také charakter procesů, jež v každé z obou kategorií probíhají, je odlišný (u příslušníků jádra dominují procesy etnoevoluční, mimo něj pak etnotransformační.) Na rozdíl od předchozího pojetí se jako e. s. neoznačují odloučené části etnika (např. Češi ve Spojených státech) kvůli nežádoucí duplicitě a doporučuje se ponechat pro ně označení národnost nebo etnická skupina. E. s. je pak obecné označení všech typů etnosociálních organismů, nabývajících podle stupně společensko-ekonomického vývoje formu kmene, národnosti (feudálního národa), buržoazního národa a socialistického národa. Předpokladem pro vznik a trvání e. s. je skutečnost, že souhrn jedinců po určité dobu sdílí jednotné společné území. Tato definice je blízká původnímu sovětskému pojetí e. s. (jako etnický definovaného společenství na různém společensko-ekonomickém vývojovém stupni), vyplývajícímu ze snahy o komplexní terminologické postizení a odlišení všech historicky vzniklých lidských uskupení, nazíraných jak v rovině kulturní a sociální, tak i politické (etnosociální organismus, etnikum, etnos, etnická skupina, e. s.). – Většina etnik neexistuje v podobě kompaktních a uzavřených celků, ale jako různě velké a odlišně organizované skupiny; např. český národ jako e. s. žije v České republice, zatímco příslušníci českých etnických společenství v jiných státech mohou být členy jiných národů (Američané, Kanadáné, Australané) nebo mohou mít status národnostní menšiny.

Lit.: J. V. Bromlej: *Etnos a etnografia*. Bratislava 1980; I. Vasiljev: *Etnikum, etnické společenství, etnická skupina*. ČL 75, 1988, s. 169–171;

S. Brouček a kol.: *Základní pojmy etnické teorie*. ČL 78, 1991, s. 237–257. [id + vh]

etnické umění, nativní umění – souborné označení výtvarných projevů necivilizovaných pospolitostí, nepřesně a nesprávně považovaných za umění tzv. primitivních, nekulturních nebo přírodních národů, ačkoli jde převážně o výtvarné projevy etnik s nikoli vždy nižší, nýbrž kvalitativně odlišnou kulturou. V méně pokročilých společenských formacích navazuje toto umění na primární výtvarné projevy prvobytných populací, naproti tomu u některých současných exotických etnik obráží někdejší existenci starých, zaniklých civilizací a představuje umění a kulturu na vysoké umělecké i řemeslné úrovni. Často se za umění mimoevropských etnik, jímž se zabývá etnologie výtvarného umění, vydává také jejich uměleckořemeslná produkce určená z větší části nelidovým vrstvám, popř. sloužící religiózním účelům. Vztah e. u. (mj. J. Čapek) a lidové výtvarné kultury evropských národů spočívá především ve výskytu všelidských jevů, jež vznikly z obdobných podnětů a rozmanitými způsoby se šířily. Spojitostí lze spatřovat v morfologii předmětů, zvl. užitkových, a v jejich ornamentální výzdobě obsahující elementy takřka celosvětově rozšířené a vyjadřující nezřídka příbuzný obsah a smysl.

Lit.: A. Haberlandt: *Prähistorisches in der Volkskunst Osteuropas*. In: Werke der Volkskunst I. Wien 1913, s. 33–40; M. Hoernes – O. Menghin: *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*. Wien 1925; F. Boas: *Primitive Art*. New York 1927; J. Čapek: *Umění přírodních národů*. Praha 1938, 2. vyd. 1949; D. Fraser: *Primitive Art*. London 1962; P. S. Wingert: *Primitive Art. Its Traditions and Style*. New York 1962; *L'art et les sociétés primitives a travers le monde*. Paris 1964; S. Giedion: *Ewige Gegenwart. Die Entstehung der Kunst*. Köln 1964; H. Haselberger: *Kunst-ethnologie. Grundbegriffe, Methoden, Darstellung*. Wien – München 1969; L. Pericot-Garcia: *Prehistoric and Primitive Art*. London 1969; A. Lommel: *Pravěk a umění přírodních národů*. Praha 1972; A. Forge: *Primitive Art and Society*. London – New York – Oxford 1973; G. G. Scoditti: *Arte e società primitive*. Roma 1975; *Ethnic and Tourist Arts. Cultural Expressions from the Fourth World*. Red. N. H. H. Graburn. Berkeley – Los Angeles – London 1976; R. L. Anderson: *Art in primitive societies*. 1979; C. Rothfuchs-Schulz: *Aspekte der Kunstethnologie. Beiträge zum Problem der Universalität von Kunst*. Berlin 1980; E. H. Gombrich: *Příběh umění*. Praha 1989, s. 31–42. [rj]

etnické vědomí, vědomí jednotlivce o jeho sounáležitosti s některým z těch typů ko-

lektivit, jejichž definičním znakem je etnicita. E. v. je projevem etnické identity, jedné ze základních sociálních identit člověka. Na rozdíl od etnické příslušnosti, která nemusí být v souladu s e. v. (tlakem vnějších okolností může docházet k rozporu mezi skutečnou a navenek deklarovanou etnickou příslušností), jde o vědomý pocit příslušnosti k určité etnické skupině, zpravidla k té, do které se člověk rodí, respektive v jejíž kultuře je vychován. – Zatímco etnická příslušnost bývá definována na základě kulturních znaků (společný původ, jazyk, zvyky, normy chování, hodnotové orientace, společná historie, za jistých okolností i společné genetické znaky), je e. v. soubor názorů na tyto znaky. Protože jde o aspekt struktury osobnosti, lze etnickou příslušnost a e. v. vysledovat jen z projevů chování. Etnicitu (etnickou příslušnost) jako analytickou kategorii je třeba odlišovat od její reflexe ve vědomí člověka: může existovat i bez toho, aby si její existenci či přítomnost lidé uvědomovali. Stane-li se však součástí vědomí (zpravidla ve formě ideologie nebo jako její součást), může to mít závažné důsledky na chování jedince i skupin. – Názory na původ e. v. se liší. Jedni je považují za primordiální (vrozený) znak, druzí naopak tvrdí, že je výsledkem konkrétní sociokulturní interakce s okolními etnickými skupinami, při níž nezáleží tolik na skutečných kulturních rozdílech, jako na tom, jak jsou tyto rozdíly vnímány. Stejně jako etnicita, ani e. v. neexistuje odděleně od mezietnických vztahů, úzce souvisí s kulturní interpretací původu skupiny a v tomto smyslu je lze chápat i jako odraz horizontální extenze příbuzenství. Z etnogenetického hlediska e. v. vzniká a mění se v závislosti na kulturním oddalování (sblížování) skupin v důsledku expanze, migrace a jiných procesů. Adaptací skupin na nové prostředí se kulturní rozdíly prohlubují a v závislosti na tom se vytváří nová identita (tj. i etnicita) oddělených skupin. Předpokladem formování nové identity je prohlubování ekonomických, lingvistických a sociokulturních rozdílných pův. podobných etnických kolektivit. Nová identita vzniká na základě znaků, které mohou být reálné, nebo fiktivní, vykonstruované, a mají objektivní i subjektivní povahu. Tyto znaky jedinec sdílí s ostatními členy skupiny, ale ne vždy si tuto skutečnost uvědomuje. V důsledku toho svou identitu za určitých situací záměrně manifestuje svým chováním, zpravidla ve formě kulturních symbolů. V takovém případě je e. v. potenciálně destabilizující silou, jejíž projevy mohou vyvolat negativní reakce u jiných skupin. – Identita (i její

projevy) je silně situačně závislá. Často je proto považována za jeden ze sociálních statusů jedince, který je aktivován jen v určitém kontextu (ne každý den se záměrně *chováme česky*). E. v. je odrazem tří rovin bytí individua, které však reálně neexistují jedna bez druhé: psychologické, sociální a kulturní. Tyto úrovně mají sociokulturní perspektivu *Gemeinschaft*, tj. pocit *my*, typický pro primární skupinovou orientaci. Toto komunitní vědomí může být posíleno etnocentriem. – Existují návrhy hierarchicky rozlišit e. v. (etnické povědomí) od nadřazenějšího pojmu národní vědomí, popř. občanské vědomí. Kvalitativně jde o tentýž jev, jehož rozdílné formy jsou pouze extenzí pocitu solidarity v závislosti na konkrétní historické situaci.

Lit.: R. Cohen: *Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology*. Annual Review of Anthropology 1978, s. 379–403; J. A. Fishman: *Language Maintenance and Ethnicity*. Canadian Review of Studies in Nationalism 8, 1981, s. 229–247; R. A. Remnick: *Theory of Ethnicity. An Anthropologist's Perspective*. Lanham 1983; S. Brouček a kol.: *Základní pojmy etnické teorie*. ČL 78, 1991, s. 237–257. [id]

etnikum, souhrnné označení lidí, kteří mají stejnou etnicitu a sdílejí totéž etnické vědomí, čímž se odlišují od jiných lidí a skupin. E. obyčejně není organizačně ani prostorově homogenní, protože bývá tvořeno etnickými společenstvími různého typu (národ, etnická skupina, etnická menšina); zahrnuje i ty, kteří se z nějakého důvodu (migrace, změna hranic) ocitli mimo původní společenství. Je to kategorie, která nevyjadřuje konkrétní organizační formu (kmen) ani taxonomickou jednotku v rámci nějakého hierarchického systému (národnost, národ). Jde o vyjádření skutečnosti, že určité souhrny lidí, vymezené pomocí kulturních kritérií, mají každý svou jedinečnou etnicitu. Jejich typologická klasifikace (jazyková) nebo organizační forma (politická, teritoriální, hospodářská) nejsou v tomto ohledu podstatné, protože se týkají jiných charakteristik už vymezeného e. nebo jeho částí. Kontinuita e. v čase je zaručena reprodukcí systému jeho etnicity bez ohledu na případné změny jednotlivých znaků (vývoj jazyka, migrace, změna náboženství) u celého e. či jeho součástí. Termín je používán jako synonymum anglického pojmu *ethnic group* (etnická skupina). – Základní charakteristikou e. je etnicita, jejíž terminologická nejednoznačnost způsobuje neshody i v jednoznačném a obecně přijatelném vymezení etnika. V 90. letech 20. stol. se většina badatelů přiklání k dynamic-

kému a procesuálnímu chápání etnicity, jejímž konstitutivním znakem není kulturní obsah e. (etnické skupiny), ale pocit příslušnosti, založený především na etnickém vědomí. Konkrétní kulturní obsah e., včetně etnického vědomí, je východiskem, na jehož základě se etnická diference (etnicita) konstruuje v interakci s ostatními etniky. Rozhodující úlohu hraje způsob, jakým je tento obsah vnímán, interpretován a manifestován v konkrétní situaci. Tento přístup se snaží postihovat změny, které u e. probíhají v rovině identity, v rovině kulturní, sociální aj. – Sovětské pojetí, v Československu dominantní na přelomu 80. a 90. let 20. stol., pracuje s pojmem etnos. Vychází z představy, že každé e. je nadáno sice dynamickým, ve svém komplexu však specifickým (tj. ohraničeným) kulturním obsahem tvořeným prvky objektivní a subjektivní povahy, jenž je základem etnicity, která sama je považována za součást kultury.

Lit.: M. Novak: *The Rise of the Unmeltable Ethnics*. New York 1971; R. J. Vecoli: *European Americans: From Immigrants to Ethnics*. In: W. H. Cartwright – R. L. Watson (eds.): *The Reinterpretation of American History and Culture*. Washington 1973; J. V. Bromlej: *Etnos a etnografia*. Bratislava 1980; J. V. Bromlej: *Očerki teorii etnosa*. Moskva 1983; S. Brouček: *Etnicita, etnikum, etnosociální organismus*. ČL 75, 1988, s. 171–174; V. Hubinger: *Etnos a etnikum*. ČL 75, 1988, s. 43–50; I. Vasiljev: *Etnikum, etnické společenství, etnická skupina*. ČL 75, 1988, s. 169–171; S. Brouček a kol.: *Základní pojmy etnické teorie*. ČL 78, 1991, s. 237–257. [id + vh]

etnodemografie [z řec.], subdisciplína na pomezí etnologie a demografie, kvantifikující a na základě shromážděných dat vysvětlující některé procesy reprodukce v etnických skupinách v závislosti na společensko-historických podmínkách. Ústředními tématy e. jsou tzv. přirozený pohyb uvnitř etnických skupin (natalita, mortalita), tzv. mechanický pohyb příslušníků etnické skupiny (migrace) a faktory, které je ovlivňují, včetně důsledků, jež tyto pohyby způsobují. E. využívá metody a techniky demografických šetření, na druhé straně bere v úvahu faktor etnicity a kulturních specifík jako základní kritérium pro vymezení a zkoumání populace i jako proměnnou pro porovnávání reprodukčních procesů ve zkoumaných populacích. V české etnologické literatuře je pojem užíván zřídka. Metody blízké e. byly použity při výzkumech novoosídleneckého pohraničí, migrací do Čech a při výzkumech Čechů v zahraničí.

Lit.: V. Srb – M. Kučera – L. Růžička: *Demografie*. Praha 1971; B. Mizov: *Ethnodemography: problems and priorities*. Naselenie 1992, č. 3, s. 47–62; K. Kalibová – Z. Pavlík – A. Vodáková: *Demografie nejen pro demografy*. Praha 1993. [zu]

etnogeneze [z řec.] 1. původ etnika (etnos, etnické skupiny) a proces jeho formování; 2. vyprávění nebo písemné pojednání o původu etnika, jeho vzniku a nejdůležitějších osudech, které přispěly k jeho pozdější nebo *současné* podobě; 3. vytváření nového kmene nebo skupiny s vlastní charakteristickou kulturou při etnodiferenčních procesech a formování nové skupinové identity; blízké je pojetí kulturní a sociální antropologie ve Spojených státech a Velké Británii; 4. etnické dělení a etnické sjednocování (etnická diferenciacce a konsolidace) jako výsledek etnoevolučních změn; v tomto smyslu byl termín užíván hl. v sovětské etnografii. – Termín e. není v české etnologii frekventován. Nejčastěji se s ním lze setkat v pracích etnografů působících na území bývalého Sovětského svazu, odkud se rozšířil i do dalších zemí. V evropském prostředí se interdisciplinární etnogenetické studie objevují přibližně od začátku 19. stol. v souvislosti s romantickými a nacionalistickými snahami odhalit původ evropských národů. Etnogenetická studia kompilovala výsledky archeologie, jazykovědy, antropologie, etnografie a folkloristických bádání tak, aby na základě tělesných, kulturních a jazykových podobností bylo možné určit příbuzenství evropských národů a místo jejich původu. Na území č. zemí a Slovenska se o obdobný typ badatelské práce zajímal již ve 20. letech 19. stol. P. J. Šafařík. Soustředil se zejm. na e. Slovanů. Celoživotní dílo této otázky zasvětil L. Niederle. V době, kdy koncipoval své studie a syntetická díla, vznikaly zároveň drobnější práce o původu a počátečních vývojových stadiích jednotlivých etnik, subetnik nebo etnografických skupin na území Čech a Moravy (Hanáci, Valaši, Chodové, Romové). Podmínkou vědecké validity (platnosti) současných etnogenetických prací je zpravidla rozsáhlá interdisciplinárnost. Zvl. při výzkumech etnických procesů u předlite-rárních společenství, které se odehrály ve vzdálenějším časovém horizontu, mohou etnologické metody hrát jen určitou, ne vždy nejpodstatnější roli. Výraznější úlohu mohou mít archeologie, lingvistika, fyzická antropologie, historie, etnobotanika, etnopathologie, věda o migracích, oceánografie ad. I za těchto podmínek však výsledky bádání často neodpovídají vynaloženému

úsilí a vzhledem k nedostatku pramenného materiálu a informací mnohdy zůstávají na úrovni spekulace. To je jedním z důvodů, proč etnogenetických prací v České republice ubylo, a pokud vznikají, soustřeďují se často na etnické procesy právě probíhající nebo na ty, které proběhly v nedávné minulosti, za posledních 200–400 let 2. tisíciletí.

Lit.: P. J. Šafařík: *Über die Abkunft der Slaven nach Lorenz Surowiecki*. Ofen 1828, s. 8–14; W. Obermüller: *Urgeschichte der Wenden*. Berlin 1874; K. Penka: *Die Herkunft der Arier. Neue Beiträge zur historischen Anthropologie der europäischen Völker*. Wien – Teschen 1886; A. Lombard: *Description ethnographique sommaire de l'Europe*. Bulletins de la société d'anthropologie. Paris 1889; J. Laumonier: *La nationalité française*. Paris 1889–1892; L. Niederle: *Slovenské starožitnosti*. Praha 1906–1919; F. Dostál: *K původu a vývoji pozdně feudální diferenciace venkovského lidu na Moravě do poloviny 17. století. Počátky Hanáků a Valachů*. In: Strážnice 1946–1965. Brno 1966, s. 207–247; V. Frolec – D. Holý: *K etnografické diferenciaci na jihovýchodní Moravě*. In: Strážnice 1946–1965. Brno 1966, s. 167–181; J. V. Bromlej: *Etnos a etnografia*. Bratislava 1980; J. Kandert: *Rané české státy (konec 9. stol. až 1. polovina 11. stol.)*. ČL 79, 1992, suplement, s. 443–469; V. A. Šnirelman: *Etnogeneze jakožto etnopolitika aneb Proč se Sověti tolik věnovali etnogenetickým studiím*. ČL 84, 1997, s. 39–57; G. Dumézil: *Mýty a bohové Indoevropanů*. Praha 1997. [zu]

etnografická skupina 1. část národa nebo etnika vyznačující se zvláštními rysy jazyka (dialekt), specifickými kulturními prvky (kroj, stavby, zvyky) a kompaktně obývanými poměrně nevelkými území; 2. území sestávající z katastrů několika sousedních vesnic či osad (městských částí, ulic), rozkládající se (většinou) všemi směry okolo loco-centrické lokality (lokality informátora, který e. s. subjektivně vymezuje). Pojem e. s. byl v bývalém Československu definován v 70. letech 20. stol., debata o skupinách později označených jako etnografické byla započata již v 60. letech. – E. s. je označení analytické, odborné; místní obyvatelé mají pro každou takovou skupinu konkrétní pojmenování, které je chápáno jako kategorizační název často hraničící s nadávkou nebo s posměškem. Obecně lze říci, že všechny obyvatele jedné konkrétní e. s. spojuje vědomí historické a kulturní sounáležitosti, které členové skupiny (nebo členové sousedních skupin, vymezující se tak negativně) zdůvodňují podobnostmi jazyka (stejným nářečím), původu, užíváním stejných kulturních předmětů (zejm. oděvu) a společným

názvem (svého času v Praze a okolí např. Žižkováci, Podskaláci). Přestože vědomí sounáležitosti v rámci skupiny obyvatel snadno ilustrují i vysvětlují, bývá zjištění názvu skupiny spojeno s obtížemi. Název je užíván jako referenční termín pro nepřítomné a chápán jako přezdívka, někdy hanlivá. V č. zemích jsou v posledních desetiletích 20. stol. některé etnografické skupiny vykládány jako skupiny etnické (Chodové, Hanáci). Název e. s. je někdy odvozován od *původní* vlasti prvních osadníků, kteří podle pověsti obývanou lokalitu založili (Poliaci na středním Slovensku), od geografického názvu centra oblasti (Vlčnovjané) či charakteristického kulturního jevu (Krekáci na Slovensku). Výzkumy naznačují, že skupiny jsou stabilní jen zdánlivě a neustále mohou vznikat nové. Výrazně se na definování (vytváření) nových etnografických skupin podílejí svou profesijní činností etnografové (stanovováním dalších kritérií, zjišťováním nových definičních znaků, snahou o detailní analýzu kulturních jevů, publikováním studií, které určitou oblast definují či ohraničují: na středním Slovensku např. Podpolianci namísto Detvanců). Etnografické skupiny se vzájemně překrývají, což vyplývá z jejich loco-centrického vymezení. Zjišťování tzv. objektivních hranic bývá obtížné, neboť objektivní hranice u e. s. nemusí existovat (doklady už v etnografických pracích z 19. stol.). Hranice e. s. jsou stanoveny s různou přesností, často pouhým výčtem lokalit. – Existence některých etnografických skupin je v č. zemích doložena od 16. a 17. stol. (Hanáci, Valaši). Ve starší etnografické literatuře i v literatuře historické se objevují názvy předpokládaných dávných českých kmenů, z nichž většina byla vykonstruována v 19. i 20. stol. (Lučané, Pšováné, Doudlebové aj.) a o kterých se lze důvodně domnívat, že jsou vlastně zprávami o etnografických skupinách 11. a 12. století.

Lit.: V. Frolec – D. Holý – J. Tomeš (ed.): *Strážnice 1946–1965*. Brno 1966; J. Kandert: *Ke studiu etnografických skupin*. Národopisné informace 1984, č. 3, s. 17–24; J. Kandert: *Rané české státy (konec 9. stol. až 1. polovina 11. stol.)*. ČL 79, 1992, suplement, s. 443–469.

[jkt]

Etnografický ústav Moravského zemského muzea v Brně, instituce zabývající se sběrem, uchováváním a prezentací dokladů lidové kultury na Moravě a etnografickou a folkloristickou vědeckovýzkumnou činností. – Muzeum pod názvem *Františkovo muzeum* vzniklo 1818 jako součást *Moravskoslezské společnosti na podporu*

zemědělství, přírodovědnosti a vlastivědy. Zpočátku mělo přírodovědnou a technickou orientaci. Sbírkový etnografický charakter z území Moravy byly součástí několika oddělení. V 1. polovině 19. stol. se formovaly také sbírky mimoevropských kultur (hl. asijských a afrických) z darů moravských cestovatelů a krajanů. Základ tzv. lidovědné sbírky, což byly doklady kultury venkovského lidu z území Moravy, tvořily zejm. ukázky lidového oděvu, např. krojové komplety vystavené z iniciativy moravského historiografa B. Dudíka na světové výstavě ve Vídni 1873. K systematickému shromažďování dokladů lidové kultury a jejich dokumentaci došlo koncem 19. stol. v souvislosti s přípravami na *Národopisnou výstavu československou* v Praze 1895. Z organizačního hlediska byl pro muzeum důležitý rok 1897, kdy muzejní sbírky byly rozděleny do 8 odborných oddělení. Vedoucím lidovědného oddělení se stal J. Januška (1823–1907), který 1898 vydal provolání vyzývající veřejnost ke sběratelské aktivitě. V té době byl založen v muzeu etnografický fotoarchiv. 1900 se muzeum jako zemský majetek dostalo pod správu *Muzejní společnosti*, v jejímž řízení se střídali čeští a němečtí představitelé. 1907–1912 o národopisné sbírky pečoval školní rada F. Rypáček (1853–1917). 1911 muzeum získalo pro své účely Dietrichsteinský palác. 1909–1913 byl kustos národopisných sbírek pozdější ředitel muzea J. Helfert. 1921 bylo muzeum vyňato z pravomocí společnosti a 1923 Moravský zemský výbor schválil jeho historicko-etnografické a přírodovědní zaměření na území Moravy s cílem vytvořit v muzeu vědecký ústav a současně středisko kulturního ruchu na Moravě. 1924 proběhla v muzeu reorganizace sbírkových fondů, tj. část sbírek byla převedena do uměleckoprůmyslového muzea v Brně (manufakturní a tovární keramická produkce) a do městského muzea v Brně (cechovní předměty a středověká keramika). V 70. letech 20. stol. byla část afrických sbírek převedena do antropologického oddělení *Moravského muzea* a 1987–1988 další sbírky mimoevropských kultur do *Náprstkova muzea* v Praze. V meziválečném období stál v čele národopisného oddělení F. Pospíšil, odborný pracovník nerealizovaného zemědělského muzea. 1948–1949 byl vedoucím tohoto oddělení a zároveň ředitelem muzea K. Černohorský. 1949 se vedoucím etnografického oddělení stal L. Kunz. Pod jeho vedením vznikl z tohoto oddělení 1961 *Etnografický ústav*, který získal samostatnou budovu (Palác šlechticů

čen) s výstavními prostorami, pracovnými, depozitáři, přednáškovými a koncertními sály atd. 1978–1983 byl vedoucím ústavu P. Kurfürst, 1983–1991 E. Večerková a od r. 1992 H. Dvořáková. Součástí ústavu je také specializovaná knihovna s téměř 30 tisíci svazky. – Do činnosti ústavu patří: a) sbírková a dokumentační činnost, tj. sbírkový fond (trojrozměrné předměty, staré tisky, ikonografické doklady a asi 15 tisíc fotografií) převážně z různých regionů Moravy, který obsahuje na 96 tisíc inventárních čísel. Sbírky byly získávány jednotlivě i jako velké kolekce od sběratelů a institucí. Např. 1904 a 1912 od F. Kretze byly ze zemských prostředků zakoupeny sbírky hl. lidového textilu a fajánsí, 1919 byla muzeu odkázána sbírka zejm. výšivek J. Klvani, po r. 1920 přibyla sbírka ne-realizovaného zemědělského muzea; dále to byla sbírka ženského vzdělávacího spolku *Vesna* v Brně (založeného 1870), 1956 sbírka tzv. Bartošova muzea v Brně (převážně archeologické a historické povahy, vztahující se k dějinám Palestiny a Blízkého východu, později převedená do NpM). Nejmladší je sbírka lidové výroby z l. 1972–1990, pořizovaná z dotací Ministerstva kultury ČR. Mnohé předměty byly získány vlastní výzkumnou činností pracovníků ústavu. Nejrozsáhlejší částí fondu je systematicky budovaná sbírka oděvu a textilu, dále je v ústavu kolekce zemědělství a řemeslných výrob, keramiky a lidového umění, nábytku (umístěna v objektu Starého zámku v Jevišovicích u Znojma), hraček, hudebních nástrojů aj.; b) prezentace sbírek formou stálých expozic a krátkodobých výstav. První stálá expozice národopisného oddělení muzea byla otevřena 1924 (dokumentovala tradiční zemědělství, řemeslnou výrobu, ukázky moravských jizeb, kroje, výšivky, zvykosloví a keramiku) a druhá, muzeologicky moderněji pojatá, 1953. R. 1961 byla v nově získaných prostorách instalována další stálá expozice *Lid v pěti generacích*, která pokrývá všechny regiony Moravy a dokumentuje hospodaření, bydlení, oděv, zvykosloví, lidové umění atd. (byla dvakrát reinstalována). Z vlastních fondů nebo ve spolupráci s domácími a zahraničními institucemi jsou průběžně připravovány krátkodobé výstavy; c) vědeckovýzkumná činnost, která v meziválečném období byla zaměřena zejm. na tradiční zemědělství a lidové obyčeje na Moravě. V poválečném období s růstem počtu odborných pracovníků (3–6 etnografů) se pracoviště orientuje širěji na výzkum tradiční materiální a duchovní kultury na Moravě, na její proměny ve vesnickém prostředí a částečně

i ve městech (např. předměstí Brna). Od začátku 70. let 20. stol. je pozornost věnována také obyvatelstvu, které se na Moravu přistěhovalo po 2. světové válce z různých oblastí Československa a krajanům ze zahraničí (např. v jihomoravském pohraničí). Při terénních výzkumech jsou soustavně získávány předměty do muzejních sbírek, které jsou odborně zpracovávány. V oboru folkloristiky je zvláštní pozornost věnována zejm. lidové hudbě; d) publikační činnost. Datuje se od r. 1895, kdy muzeum začalo vydávat časopis *Museum Franciscum Annales*. Od r. 1901 vydává *Časopis Moravského muzea (Acta Musei Moraviae)*, kde v oddíle Vědy společenské od r. 1959 vycházela edice *Ethnographica*. Jejím pokračováním jsou *Folia ethnographica*, která od r. 1986 vycházejí jako suplement uvedeného časopisu. Jsou v nich uveřejňovány studie zabývající se významnými muzejními kolekcemi, poznatky k problematice vývoje jednotlivých částí lidové kultury (např. řemeslná výroba, kroj, textilie, strava, keramika, zvykosloví, hudební nástroje). Ústav vydává také příležitostné tisky, jako průvodce po etnografických sbírkách muzea a katalogy výstav. Výsledky vědeckovýzkumné činnosti pracovníků ústavu jsou zveřejňovány v samostatných knižních publikacích a odborných časopisech doma a v zahraničí.

Lit.: M. Trapp: *Führer durch das Franzens-Museum in Brünn*. Brünn 1890; J. Januška: *Lidovědné sbírky Moravského muzea zemského*. ČMMZ 4, 1904, s. 92–93; *Průvodce po sbírkách Moravského zemského muzea v Brně*. Brno 1924; L. Kunz: *Národopisné sbírky Moravského muzea v Brně. Průvodce po oddělení a činnosti v letech 1947–1957*. Brno 1957; V. Nekuda: *150 let Moravského muzea v Brně. Stručný přehled historického vývoje*. Brno 1969; E. Večerková: *Národopisné sbírky Moravského muzea v Brně*. Brno 1985; E. Večerková: *L'évolution des collections ethnographiques du Musée morave Brno. A l'occasion du 25 de l'Institut ethnographique du Musée morave*. FE 21, 1987, s. 3–20.

[nv + ak]

etnografie [z řec.] 1. národopis, lidopis, tj. kulturně-historický vědní obor zabývající se studiem lidové kultury; soubor sběratelských aktivit těsně spjatých s muzeologií, s vytvářením kulturního dědictví a s literaturou spojenou s těmito aktivitami; 2. sběr dat v terénu (zejm. při výzkumu malých a relativně kulturně uzavřených společenství), jejich utřídění a základní vyhodnocení; v kontextu sociální a kulturní antropologie základní badatelská činnost, na niž navazují práce zobecňující a teoretické (etnologie); 3. zpracování a zveřejně-

ní výsledků výzkumu ve formě monografie (národopisná monografie), zdůrazňující specifika ve způsobu života zkoumaného etnika nebo jeho části (popř. porovnávání se srovnatelným ekvivalentem). – S obdobnými konotacemi pojmu e. se lze setkat také v dalších vědách o člověku a kultuře, kde je e. ustanovena jako specifická výzkumná subdisciplína nebo procedura (v archeologii se pod tímto pojmem rozumí sběr recentního materiálu v terénu; jeho analýzou se zjišťují analogie k datům získaným klasickými archeologickými metodami; kombinovaný etnograficko-archeologický výzkum bývá označován etnoarcheologie). Obdobně se pojem e. užívá v psychologických vědách, kde označuje hloubkový výzkum malých, kulturně, sociálně nebo generačně ohraničených skupin ve specifickém prostředí. Ve všech uvedených pojetích je e. charakterizována důrazem na výzkum menších, v době výzkumu existujících skupin, se kterými je badatel v přímém kontaktu, popisuje jejich kulturní specifika a srovnává je s dalšími typy kultury. Pojem e. se stal trvalou součástí pojmového aparátu společenských věd v 19. a na začátku 20. stol.: E. B. Tylor (1832–1917) chápal e. jako zkoumání vzniku kulturních jevů a zákonitostí, jimž jsou podřízeny; B. Malinowski (1884–1942) kladl důraz na terénní výzkum a zúčastněné pozorování. Ke stabilizaci pojmu e. ve významu literárního zpracování přispěl zejm. F. Boas (1858–1942). Moderní sociální antropologové se stali sami sobě etnografy, a v důsledku toho částečně přestala být e. chápána jako samostatná disciplína. – V české odborné literatuře se pojem objevuje od 70. let 19. stol., ale nebyl příliš používán. Byl považován za synonymum českého pojmu národopis a v souvislosti s ním byla e. chápána buď jako popis národů, nebo (častěji) jako *nauka, jejímž předmětem jest národ a veškerá jeho bytnost* (OSN, 1901). Obsah pojmu se v české vědě vyvíjel v souvztáznosti s pojmy národopis (etnologie), lidopis (pův. překladový ekvivalent folkloristiky), kulturní historie a antropologie. Navzdory tomu, že obsah těchto pojmů byl pro českou badatelskou obec na konci 19. stol. v české literatuře vymezen, byly v praxi (s výjimkou antropologie) zaměřovány. Vymezení pojmu e. se v 1. polovině 20. stol. ustálilo v podobě významově posunutě od původních definic a od řady překladových ekvivalentů. Postupně české vymezení e. začalo nejpřesněji odpovídat obsahu německého pojmu *Volkskunde* s důrazem na lidovou kulturu vlastního etnika. Definice e. v tomto pojetí odkazovaly na tradiční jevy lidové hmotné a du-

chovní kultury a na její zkoumání jakožto historického jevu v intencích dějin kultury, tzv. malé historie nebo dějin každodenního života. – Pro českou e. 20. stol. je charakteristické omezování se na klasická výzkumná témata z oblasti kultury materiální (lidové umění, lidové stavitelství, lidové kroje), duchovní (zvyky, obyčeje) a jen minimálně z oblasti sociální (byla předmětem zájmu hl. agrární e.). Regionálně byl zájem zaměřen převážně na českou a zčásti na slovanskou problematiku, jen okrajově na jiná etnika a části světa. Do 30. let 20. stol. dominoval kulturněhistorický pohled (Č. Zíbrt, časopis *Český lid*). Odkaz pojmu e. k popisnosti bez velkých ambicí na široké zobecnění a k vytváření vlastních filozoficko-metodologických náhledů odpovídal tehdejší výzkumné praxi a jejím výsledkům. Navzdory tomu začala být e. postupně považována za samostatný obor v rámci širšího kontextu historických věd. Tato tendence byla dovršena a jasně artikulována po r. 1948, kdy byla e. formována jako součást historicko-materialistických marxistických věd a jako protipól svého *buržoazního* ekvivalentu, etnologie. Poněchala si svou tradiční tvářnost oboru studujícího lidovou (tedy pokrokovou) kulturu, tematický záběr se rozšířil na výzkum kultury městského obyvatelstva (urbánní antropologie) a průmyslového dělnictva. V 50. letech 20. stol. byly zahájeny i výzkumy českých menšin v zahraničí (Rumunsko, od 70. l. i Spojené státy), procesy asimilace Čechů repatriovaných po 2. světové válce (novoosídlenec pohraničí) a po r. 1989 (reemigranti). Od 80. l. probíhají retrospektivní výzkumy kultury bývalého německého obyvatelstva č. zemí. Po r. 1945 a zejm. v 50.–60. l. se e. významně podílela na vytváření obrazu socialistického způsobu života, kultury pracujícího lidu a následně i na tvorbě folklorismů. Vedle publikací to byly hl. početné festivaly lidových písní a tanců. V 50. letech 20. stol. se pod hlavičkou e. začaly podle sovětského vzoru studovat i některé otázky obecnějšího charakteru a oblasti mimoevropské kultury. S obměnami v obdobném kontextu existovala e. také v Polsku (výrazná inspirace sociologií), Maďarsku (kvalitní dokumentační výzkumy a syntetická práce), v tehdejší Německé demokratické republice (kvalitní faktografie a výběrná regionální studia) a v Bulharsku; částečně také v bývalém Sovětském svazu, kde ale vzhledem k etnické situaci a z politických důvodů sloužila v podstatné míře i jako výzkumný nástroj pro terénní šetření malých, relativně izolovaných neruských skupin a poskytova-

la prostor pro širší teoretické zobecnění. Ve všech jmenovaných státech lze sledovat obdobné problémy s operacionalizací pojmu. Výsledkem byly pokusy o další redefinování pojmu e. v souladu s měnícími se výzkumnými ambicemi. Výzkumy soudobého způsobu života a kultury ukázaly, že metody a zájmové oblasti, které byly uzpůsobeny studiu venkovské lidové kultury, nemohou být vždy aplikovány při výzkumech urbanizovaných lokalit ovlivňovaných masovou kulturou. Klíčový pojem e., *lid*, se stále více relativizoval. Práce etnografa se začala přibližovat práci sociologa a současně korespondovala se zájmovými oblastmi a procedurami typickými pro etnologické či antropologické bádání. V 60. letech 20. stol. probíhala v Československu teoretická diskuse, jejímž cílem byl pokus redefinovat předmět e. ve prospěch antropologicky chápaného studia relativně ekonomicky a kulturně uzavřených pospolitostí. Tzv. normalizace (od r. 1969) a následující téměř dvě desetiletí tuhého politického řízení a dohledu v e. znamenaly, že diskuse zůstala neukončena a v podstatě bez viditelných výsledků. E. se dále vyvíjela v rámci tradičně vymezeného předmětu zkoumání obvyklými metodami a bez vazby na soudobé dění v průběžných oborech v zahraničí. Prioritou se staly politicky motivované výzkumy, které se často nedařilo dokončit nebo jejichž výsledky by z valné části neobstály před skutečně kritickým hodnocením. Další řešení k redefinování pojmu e. v souvislostech s politicky motivovanými změnami předmětu výzkumu bylo nabídnuto (a v Československu částečně i přijato) v 70.–80. letech v pracích J. V. Bromleje (1921–1990), kde e. vystupovala jako věda o etnosu. Řešení bylo součástí rozsáhlé teoretické konstrukce (ani v Sovětském svazu nebyla přijímána beze zbytku) a způsobilo přesun priorit: do pozadí byla zatlačena otázka etnografických specifik, zejm. v oblasti materiální kultury, a naopak zdůrazněna oblast vědomí sounáležitosti členů dané skupiny. Redefinováním předmětu studia byl zároveň oslaben význam zažitých zájmových oblastí a nástrojů k jejich zkoumání. –V 90. letech 20. stol. se termín e. jako název vědního oboru v českém prostředí i v některých dalších, postkomunistických státech opouští a nahrazuje se názvy etnologie nebo sociální (kulturní) antropologie, které odkazují na vědní disciplíny, jež budují vlastní teorii a příslušný pomocný aparát. Obsah pojmu e. se v novém kontextu přibližuje celosvětovému pojetí, zahrnujícímu sběratelskou činnost pro muzeologické účely, techniky třídění sebraného materiálu a terénní

výzkumy v oblasti materiální a duchovní kultury (oděv, strava, architektura a bydlení, rodinný a společenský život, domácí výroba, lidové umění, lidové zvyky a obyčeje) a další zájmové oblasti. Etnografové vytvářejí především terénní prací podmínky k tomu, aby sami nebo ve spolupráci se širším spektrem badatelské obce obohatili etnologii nebo antropologii o výsledky empirických výzkumů.

Lit.: E. B. Tylor: *Primitive Culture*. London 1871; E. Kovář: *Národopis a úkoly NSČ*. NVČ 1, 1897, s. 1; B. Malinowski: *Argonauts of the Western Pacific*. London 1922; E. E. Evans-Prichard: *Social Anthropology*. London 1951; L. Holý – M. Stuchlík: *Co je a co není etnografie*. ČL 51, 1964, s. 228–233; V. Tůmová: *Etnografické studium a sociologie*. ČL 51, 1964, s. 44–47; A. Robek: *Dějiny české etnografie I*. Praha 1976; J. V. Bromlej: *Etnos a etnografia*. Bratislava 1980; A. Kuper: *Anthropology and Anthropologists. The Modern British School*. London – New York 1983; Z. Uherek: *Etnografie*. VSS, s. 279–280; A. Kuper: *Kulture. The anthropologists' account*. Cambridge – London 1999; I. T. Budil: *Za obzor Západu*. Praha 2001. [zu + jkt + vh]

etnografie dělnictva, odvětví etnografie zabývající se vývojem způsobu života, kulturou a sociálními vztahy dělnictva. Zastoupeno mělo být již na *Národopisné výstavě československé*. V poslední fázi její přípravy však nedošlo k dohodě mezi hlavním výborem výstavy a dělnickým odborem o náplni dělnického oddělení, které pak bylo zrušeno. Neúčast materiálu z dělnického prostředí byla kritizována J. Jakubcem, O. Hostinským, iniciátorem výstavy F. A. Šubertem i jinými. Vlastivědná literatura 19. stol. z okolí průmyslových měst naznačila, že se ve způsobu života některých skupin dělnictva (zvl. horníků, hutníků, cihlářů, zemědělských dělníků) vyskytují důležité zvláštnosti. Avšak pojetí národopisu ještě v 1. polovině 20. stol. studium dělnického života a kultury odsouvalo do pozadí. Změna nastala po r. 1945. Podnětem byly výzkumy hornictví. Zejm. výzkum spojený se 700. výročí prvního hornického zákona (*Ius regale montanorum*) ukázal bohatost a zvláštnosti života horníků. Nové téma se ujímalo pomalu. Přesvědčily až výsledky výzkumů v průběhu 50. let. Dokázaly, že to není program konjunkuralistický, nýbrž objevující kulturní prostředí pracovníků v dolech a hutích. Vyšly tři obsáhlé etnograficko-folkloristické monografie: *Banická dedina Žakarovce* (Bratislava 1956); *Kladensko. Život a kultura průmyslové oblasti* (Praha 1959)

a Rosicko-Oslavansko. *Život lidu v kame-nouhelném revíru* (Praha 1961). První dvě byly týmovou prací, Rosicko-Oslavansko bylo dílem etnografa K. Fojtíka a folkloristy O. Sirovátky. Přes své nedostatky, pramenící především z novosti tématu, se staly tyto tři monografie mezníkem. Vstoupily prověřkou času mezi základní oborovou literaturu a problematika dělnictva se od té doby stala nepominutelnou součástí programu českého a slovenského etnografického výzkumu. Mezinárodně byl výzkum prezentován na kongresech UISAE 1960 v Paříži a 1964 v Moskvě. Po výzkumu Kladenska se další zkoumanou oblastí stalo Úpicko a Svatoňovicko s průmyslem důlním a textilním. Ze zkušeností českých i slovenských etnografů čerpal program výzkumu na Ostravsku (1962). Mohl se opírat o historické a etnografické výzkumy *Slezského studijního ústavu* (pozdějšího *Slezského ústavu ČSAV*), deset ročníků časopisu *Radostná země* a publikované výsledky výzkumu studentů etnografie pražské katedry Filozofické fakulty Univerzity Karlovy z l. 1953–1954. I na Ostravsku byla zvolena forma týmové práce. Složitost etnické a etnografické problematiky, styk několika etnografických regionů, úzké spojení a návaznost na tradiční lidovou kulturu formovaly nové otázky a jejich řešení. Ostravský výzkum byl završen 1969 šestisetstránkovým rukopisem monografie. Dílčí práce o hornickém bydlení, zemědělském hospodaření horníků, o rukodělné práci v dolech, o zvycích a obřadech a o hornickém folkloru byly publikovány v časopisech a sbornících. Od 60. l. pracovali etnografové také v severočeském hnědouhelném revíru. Výzkum byl zaměřen na vymezené oblasti, dělnické osídlení a bydlení. Konfrontován byl způsob života českých a německých obyvatel. Záchraný sběr hmotných dokladů z poddolované oblasti obohatil muzejní sbírky oblastní i ústřední. Vedle hornictva byla pozornost etnografů věnována i textilnímu dělnictvu v oblasti Ústí n. Orlicí, Náchodsku a Úpicka. V průběhu dvou desetiletí byly etnograficky zmapovány důlní oblasti v severočeském, kladenském, svatoňovickém, příbramském, ostravském, rosicko-oslavanském a hodonínském revíru, textilní oblasti na Orlickoústecku, Náchodsku, Úpicku a Brněnsku, Zlínsko (Gottwaldovsko) s průmyslem gumárenským a obuvnickým a byl započat výzkum sklářského dělnictva. Pokud jde o specifiku dělnického života, byly sledovány jevy hmotné kultury (bydlení, strava, zemědělské hospodaření dělníků, jednoduché rukodělné techniky a nástroje v hornictví,

oblečení pracovní i sváteční). Těžištěm výzkumů byla duchovní a sociální kultura, rodinný a společenský život, sousedské vztahy a instituce. Zvláštní pozornost byla věnována hudebnímu i slovesnému folkloru, dělnickým hudbám. V teoretické rovině bylo toto období zhodnoceno rozsáhlou studií O. Skalníkové a K. Fojtíka. V období normalizace se stal z etnografie dělnictva politický úkol. Pražskému *Ústavu pro etnografii a folkloristiku* byl zadán výzkum a monografie o staré dělnické Praze, s cílem ukázat způsob života a kulturu průmyslového dělnictva jako politicky nejvýraznější a nejpočetnější složky pražského obyvatelstva. Publikace *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939* (Praha 1981) byla opět kolektivním dílem, zachycujícím život a kulturu pražského dělnictva 1848–1938. Závěrečná kapitola *Život dělnictva a proletářská kultura v buržoazní republice* sledovala proměny, ke kterým došlo v dělnické kultuře zvl. v souvislosti s vlivem levicově orientované inteligence. Tato kapitola měla být můstkem k dalším specializovaným výzkumům a doznívá v dílčích studiích o městě. Ohlašovány projekt monografie o českém dělnictvu se nerealizoval, dílčí studie byly věnovány dělnictvu strojírenskému, potravinářskému, tabákovému, sklářskému a zemědělskému. Regionálně šlo zvl. o j. a záp. Čechy. Tematicky bylo zastoupeno zejm. dělnické bydlení, oděv a jeho symboly, spolkové stejno kroje a uniformy, problémy dělnické rodiny, vztahy mezi dělníky a zaměstnavateli, dělnické slavnosti a divadelnictví. Studie a články z e. d. byly publikovány v *Českém lidu*, v tiscích ÚEF, v *Podbrdském vlastivědném sborníku*, *Rozpravách Národního technického muzea*, *Hornické Příbrami*, *Vědě a technice* aj. Samostatné kapitoly o dělnictvu jsou zařazeny v *Jihočeské vlastivědě* (České Budějovice 1987) a *Západočeské vlastivědě* (Plzeň 1990). Za 40 let se e. d. dopracovala přes mnohdy účelové využití (i zneužití) domácího a mezinárodního uznání. Po r. 1990 je možno ji pokládat za uzavřenou kapitolu ve vývoji etnografie.

Lit.: O. Skalníková: *Národopisná výstava československá a dělnictvo*. ČL 42, 1955, s. 3–8; J. Štátná: *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku v procesu industrializace*. Praha 1970; J. Vařeka: *K otázce vzniku a vývoje etnografického regionu v průmyslové oblasti*. ČL 57, 1970, s. 190–198; O. Skalníková – K. Fojtík: *K teorii etnografie současnosti*. Rozpravy ČSAV SV 81, 1971, sešit 6; S. Brouček: *Pokusy o studium způsobu života českého dělnictva v počáteční fázi příprav na Národopisnou výstavu českoslo-*

vanskou v letech 1891–1893. Etnografie dělnictva 11. Praha 1978, s. 32–65; J. Štátná: *Život textilních dělníků na Ústecku a Československu 1870–1914*. Vysoké Mýto 1980; J. Noušová: *Postavení hornictva dolů Anselm a Oskar v Ostravě-Petřkovických v meziválečném období 1920–1938*. Ostrava 12, 1983, s. 166–198; M. Moravcová: *K metodice etnografického výzkumu průmyslového dělnictva*. NVČ 44, 1985, s. 19–29; O. Skalníková: *Pět století hornického kroje*. In: Hornická Příbram ve vědě a technice. Příbram 1986; O. Skalníková: *Staré zvyky, obřady a obyčeje na Ostravsku*. Ostrava 15, 1989, s. 352–374; O. Skalníková: *Etnografické výzkumy všedního života i svátečních aktivit českých horníků*. NVČ 15/16 (57/58), Praha 1998, s. 132–142. [osk]

etnografie socialistické vesnice, odvětví etnografie sledující proměny způsobu života a kultury vesnice, vyvolané kolektivizací zemědělství a direktivním řízením vesnické společnosti v éře socialismu. Pokusy etnografickými metodami zachytit a zaznamenat přeměny, ke kterým došlo pod vlivem kolektivizace zemědělství, se datovaly od 50. let 20. stol. Jedním z podnětů byla diskuse v sovětské etnografii o výzkumech kolchozní vesnice, jak se vyvarovat chyb, které způsobilo časové prodlžení ve výzkumu. Hledaly se metody terénní práce a hlavní problémy. První pokusy se nezaměřovaly na tradiční vnitrozemské vesnice, ale do pohraničí, zvl. do jihozáp. Čech, na Broumovsko, Šumpersko, jihozáp. Moravu. Tam po vysídlení Němců začínali nový život lidé z vnitrozemí (většinou bezzemci a zemědělství dělníci) nebo přesídlenci a repatrianti z českých a slovenských enkláv v zahraničí (Češi z Volyně, Češi a Slováci z Rumunska, Jugoslávie) dále Slováci, Rusíni, Romové. Tyto procesy se však nestaly středem zájmu etnografů, byly sledovány viditelné vnější proměny tradiční lidové kultury v materiální a duchovní sféře. Později byly výzkumy nasměrovány i do vnitrozemských vesnic nebo se obrátily ke srovnávacímu a opakovanému výzkumu, jak tomu bylo v Širokém dole, kde pracoval ve 20. l. K. Chotek. Výzkumy se těšily pozornosti úřadů a institucí, k problematice byly pořádány semináře a konference. Tematicky byla pozornost věnována sociálnímu statutu na vesnici v důsledku ekonomických změn, významu vlastnictví půdy, různým aspektům změn v bydlení, vlivům tzv. socialistického způsobu života v rodinném životě a obřadnosti, dobovým formám tradičních zábav a dalším tématům. Výzkum v 80. l. ustoupil soustředění na jiné téma, na etnické procesy. Ty byly opět sledovány v pohraničí.

Lit.: *Vesnice I-II*. Praha 1973–76; *Tradice lidové kultury v životě socialistické společnosti*. Brno 1974; *Současná vesnice*. Brno 1978; *Revoluční proměny jihomoravského venkova*. Brno 1980; *Socializace vesnice a proměny lidové kultury 1-3*. Uherské Hradiště 1981, 1983, 1984. [osk]

etnografie současnosti, subdisciplína etnografie, která se soustřeďuje na studium a problematiku studia tzv. lidových vrstev na vesnici, ve městech a v průmyslových oblastech, způsobu jejich života, společenských vztahů a kultury, jak se projevovaly ve 2. polovině 20. stol. (a jak to lze očekávat i na počátku 21. stol.). Přestože název hesla nemá encyklopedický charakter (vzhledem k relativnosti pojmu současnost), je třeba se e. s. věnovat jako několik desetiletí užívanému odbornému termínu s výraznou náplní. Pod různými názvy (*Gegenwartsvolkskunde*, *Stadtvolkskunde*, *Arbeitervolkskunde*, *anthropology of complex societies*, *folk-life research*, *la vie quotidienne*) se e. s. ve světě vyskytuje od 60. let 20. stol. Pestrostí sledovaných témat se neliší od klasické etnografie, ale mezi jednotlivými zeměmi existují rozdíly co do obsahu, kořenů, preferovaného předmětu studia a dominantního zaměření. V rámci e. s. se postupně profilují specifické okruhy studia, např. etnografie města (urbánní antropologie) či průmyslových oblastí. – Rozvoj e. s. je logickým důsledkem teoretického předpokladu, že lidová kultura neustrnula na starších, tradicích udržovaných formách a normách, ale že se vyvíjela jak v důsledku celkové modernizace života, tak v tom, jak se rozšiřoval okruh jejich nositelů z původního prostředí vesnice a malého města do průmyslových oblastí a velkých měst. Převážnou většinu lidových vrstev zde tvořilo průmyslové a řemeslnické dělnictvo a zaměstnanecké kategorie, tedy ti, kterým dřívější etnografie nevěnovala pozornost vůbec, nebo jen okrajově, když se jejich specifika nedala přehlédnout (horníci). Zatímco středem zájmu klasické etnografie bylo dosáhnout co nejhlubšího pohledu do minulosti volbou sledování jednotlivých jevů i komplexu projevů lidové kultury v oblastech tzv. zachovalých, odlehklých od center společenského vývoje, postulovala e. s. poznání lidové kultury a jejich projevů vždy v současné době a v místě, kde se vytváří. Proto se předmětem e. s. stávají prostředí, kde dochází ke změnám, kde se proměňuje ekonomická situace a struktura obyvatelstva, kde se nové podmínky existence a vývoje lidové kultury projevují nejvýrazněji. Města, průmyslové ob-

lasti a centra, příměstské vesnice, území nově osídlovaná etnicky i etnograficky odlišným obyvatelstvem, než bylo původní, jsou doménou etnografického výzkumu současnosti. Zkoumanými tématy jsou procesy adaptace, akulturace, asimilace, vztahy mezi tradiční a městskou kulturou, vliv hromadných sdělovacích prostředků na sociální postoje a chování, výběr a volba kulturních statků, fungování lidových tradic a norem v městském prostředí aj. – Rozšíření badatelského zájmu na rozsáhlá území s početným a sociálně stratifikovaným obyvatelstvem a na problematiku složitých kulturních procesů přineslo i změnu ve volbě metod. Základem zůstává stationární metoda přímého pozorování, která je doplněna o dotazníky, pilotované ankety, individuální nebo skupinové rozhovory a studium jednotlivého případu (*case study*) jako příkladu typického pro celou skupinu. Většina těchto postupů je obvyklá v sociologii, sociální antropologii a psychologii, ale v etnografii jsou modifikovány pro její účely. Je tomu tak i při volbě vzorku, který by umožnil v reprezentativním výběru obsáhnout to, co je typické pro velký a lidnatý územní celek. Výběr vzorku, uplatněný a vyzkoušený např. v sociologii, nelze převzít mechanicky, ale musí se v něm zvýšit podíl záměru. To umožňuje kvalitní přípravu etnografického předvýzkumu a jeho vyhodnocení. Výběrovou chybu snižuje uvážený výběr pomocných vzorků zaměřených na speciální otázky. Výzkum současnosti nezbytně vyžaduje záběr do minulosti, osvětluje genezi jevu, a podporu výzkumu plošnými statistickými daty. Vysvětlení metodiky výzkumu je nezbytnou součástí konečného zpracování dosažených výsledků. – E. s. v č. zemích zmapovala aktuální stav v mnoha odvětvích materiální kultury (bydlení, strava, oděvní kultura), cílenými výzkumy přispěla k poznání problematiky průmyslových oblastí a velkého města, sleduje proměny a nové formy tradičních zvyků a zábav a všímá si málo sledovaných a opomíjených jevů lidového života. Studuje i novodobou vesnici, dříve hlavní předmět etnografického zkoumání. Díky početným výzkumům se v posledních desetiletích 20. stol. vytvořila báze potřebná k formulování teoretických a metodických východisek e. s., oboru, jehož předmět zkoumání se doslova denně proměňuje.

Lit.: H. Bausinger: *Volkskultur in der technischen Welt*. Stuttgart 1961; O. Skalníková – K. Fojtík: *Etnografie současnosti – východiska a výsledky*. ČL 56, 1969, s. 255–272; O. Skalníková – K. Fojtík: *K teorii etnografie současnosti*. Praha 1971; J. Vařeka: *Příspěvek k teorii etnografie*

současnosti. Několik poznámek k stati A. Prandy: Niektoré teoretické otázky štúdia ľudovej kultúry v súčasnosti. ČL 58, 1971, s. 113–114; *Současná vesnice*. Lidová kultura v současnosti 4. Brno 1978. [osk]

ethnohistorie, historický směr v etnologii, vědomě zkoumající kulturu a společenský systém obyvatel určité oblasti na základě rozboru písemných (archivních) zpráv. Významná je snaha po pochopení sociálního systému i sociální struktury (nejen kultury, jak bývá obvyklé v historických pracích od 19. stol.). Na jedné straně e. doplňuje historické poznání, na druhé straně posunuje etnografický (etnologický) výzkum hlouběji do minulosti. – Teoretické počátky tohoto směru jsou spojeny s francouzskou historickou školou *Annales*, která se konstitovala ve 30. letech 20. stol. V t. historická etnografie, historická škola, historicko-etnografická oblast.

Lit.: F. Graus: *Městská chudina v době předhusitské*. Praha 1949; K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949; F. Graus: *Dějiny českého lidu v Čechách v době předhusitské*. Praha 1953–1957; J. Petráň a kol.: *Dějiny hmotné kultury I*. Praha 1985; I. Holzbachová: *Společnost – dějiny – struktura. Historický materialismus a škola Annales*. Praha 1988; P. Burke: *The Annales in Global Context*. International Review of Social History 35, 1990, s. 421–432; L. Petráňová: *Nové historickoantropologické proudy evropského národopisu. K problému integrované „historické sociální vědy“*. ČL 78, 1991, s. 21–29; A. Šimůnková: *Ke vztahu historiografie a antropologie: Perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*. ČL 82, 1995, s. 99–112; R. van Dülmen: *Historická antropologie*. Praha 2002. [jkt]

ethnochoreologie, taneční folkloristika – disciplína zabývající se všemi formami existence lidové taneční kultury z hlediska historického i kulturně antropologického. Kořeny e. lze v č. zemích hledat v 2. polovině 19. stol., kdy vznikly první pokusy o zachycení lidového tanečního projevu. O rozlišení různých forem tanců se pokusil J. Neruda ve své studii *České národní tance* (1859). První shrnující poznatky o lidovém tanci se objevují v podobě historických studií A. Waldaua (1837–1882) *Böhmische Nationaltänze* (1859–60) a *Geschichte des böhmischen Nationaltanzen* (1861). Jako první zdůraznil význam dosud nezpracovaných archivních materiálů pro vytvoření dějin tance v Čechách a pokusil se načrtnout historický vývoj českého lidového tance v kontextu světových dějin. Následovaly popularizační studie F. Dlouhého *Český tanec národní a O his-*

torickém vývoji tance a o jeho kulturním významě (1880). Stěžejním dílem v oboru e. se stala rozsáhlá kulturně historická studie Č. Zíbrta *Jak se kdy v Čechách tancovalo* (1895) s podtitulem *Dějiny tance v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku z věků nejstarších až do své doby se zvláštním zřetelem k dějinám tance vůbec*. Autor ve studii poprvé soustředil téměř vyčerpávajícím způsobem písemné a ikonografické doklady z nejrůznějších archivních pramenů pro studium nejstaršího vývojového období tance. Tanec představil jako jev, který zaujímal významné místo v kultuře národa. – V období velkých sběratelských aktivit souvisejících s přípravou NVČ 1895 a v souvislosti se vznikem sbírek lidových písní a tanců se vytvářela metodika tanečního popisu. Prvním pokusem o klasifikaci tanečního materiálu bylo utřídění tanců podle taneční motiviky ve sbírce J. Vycpálka *České tance* (1921). K dalšímu rozvíjení disciplíny dochází po 2. světové válce. V souvislosti se zakládáním a rozvojem činnosti souborů lidových písní a tanců dochází k prohlubování znalostí o lidové taneční kultuře. Tento zájem se orientoval v první řadě na sběr tanečního materiálu v oblastech s přežívajícími tradičními projevy a na zdokonalení metodiky tanečního popisu. Institucionálně byly tyto tendence zaštiťovány *Ústředním domem lidové umělecké tvořivosti*, později *Ústavem pro kulturně výchovnou činnost* (od r. 1990 ARTAMA), v dalších l. také tělovýchovnými institucemi a taneční katedrou HAMU v Praze (F. Bonuš). Cílem odborně směřované činnosti bylo v první řadě využití lidového tanečního projevu ve scénické a pedagogické praxi v rámci folklorismu. Systematicky se sběrem lidových tanců, jejich vydáváním a syntetizujícím zpracováním zabývala Z. Jelínková, která v Brně působila od r. 1950 ve *Státním ústavu pro lidovou píseň* (pozdějším ÚEF ČSAV, od r. 1999 EÚ AV ČR). V 60. l. publikoval V. Vycpálek v době svého působení v ÚEF v Praze první monografické studie o tanečních typech. – Se vznikem mezinárodní organizace IFMC (*Mezinárodní rada pro folklorní hudbu*, později ICTM, *Mezinárodní rada pro tradiční hudbu*) a specializované *Etnochoreologické studijní skupiny* při UNESCO v r. 1962 došlo k prohloubení zájmu o strukturální analýzu tanečních forem s cílem vytvořit systematiku tanců mezinárodně srovnatelných na základě shodně vymezených tanečních elementů. Výsledkem aktivního zapojení českých etnochoreologů H. Laudové a E. Kröschlové se v l. 1972–1973 stal návrh české

verze sylabu pro systém analýzy forem tanců s ukázkami aplikace na konkrétním materiálu. Analýzu forem lidových tanců v Čechách ve svých materiálových studiích nejdůležitěji rozpracovala H. Podešvová. Pro rozvoj e. jsou významná 70. a 80. léta 20. stol., kdy na mezinárodní platformě etnochoreologického bádání došlo k uplatňování poststrukturalistického a sémiotického studia a ke sblížování amerického antropologického a evropského choreologického přístupu. Důraz je kladen na holistický způsob studia tance a na jeho komplexní analýzu, která jej zachytí jako jev fyzický a kulturní zároveň. V Čechách se tento trend projevil v pracích H. Laudové vznikajících v 70. a 80. letech na půdě ÚEF a orientovaných na význam a funkci tance v rámci tradičních obyčejů a jiných tanečních příležitostí. 90. léta 20. stol. otevřela nové způsoby bádání v podobě počítačové databáze tanců, která umožnila utřídění pramenné základny a další komparativní studium. E. se od roku 1989 na katedře etnografie a folkloristiky (od r. 1991 *Ústav evropské etnologie* FF MU) v Brně zabývá M. Pavlicová a od r. 1992 v *Ústavu pro etnografii a folkloristiku* AV ČR v Praze (od r. 1999 *Etnologický ústav* AV ČR) v oddělení etnomuzikologie D. Stavělová. Vedle systematického doplňování a třídění pramenné základny a dalších příspěvků k historické typologii tanců jsou prohlubovány možnosti antropologického studia tance při výzkumu současné lidové taneční kultury.

Lit.: S. Youngerman: *Method and Theory in Dance Research: an Anthropological Approach*. Yearbook of the International Folk Music Council 7, 1975, s. 116–133; R. Lange: *The Development of Anthropological Dance Research*. Dance Studies 1, 1983, s. 108–118; A. Giurchescu – L. Torp: *Theory and Methods in Dance Research to the European Approach to the Holistic Study of Dance*. Yearbook for Traditional Music 23, 1991, s. 1010; A. Kaeppler: *American Approaches to the Study of Dance*. Yearbook for Traditional Music 23, 1991, s. 11–22; H. Laudová: *Struktura mezinárodního etnochoreologického bádání, její instituce a aktivity*. ČL 82, 1995, s. 67–88. [ds]

etnokartografie, národopisná kartografie – mapování vybraných jevů lidové kultury. V etnologii je to základní metoda, umožňující poznání a přehled geografického rozšíření (prostorového rozložení) zkoumaných jevů. Výsledná mapa vyjadřuje nejen vzájemný vztah mezi národopisnými jevy a spojitost kartografovaného jevu s přírodním prostředím, ale především vymezuje hranice kulturních areálů a regi-

onální diferenciace v projevech lidové kultury. E. tedy umožňuje výzkum kulturního inventáře daného území v určité časové rovině. Národopisná mapa je synchronní a k jejímu sestavení se používají bodové, lineární a plošné symboly v různých variantách v černobílém nebo barevném provedení; není cílem, ale obvykle základem dalšího výzkumu. Podklady k mapování lze získat z archivních pramenů a z odborné literatury, z odpovědí na dotazníky a z cílených terénních výzkumů. Materiál k mapování, získaný z různých zdrojů, musí být synchronně utříděn. Součástí národopisné mapy je komentář (studie) vycházející z rozboru mapy, ale i z poznatků, které mapa nemůže zachytit (vznik a vývoj kartografovaného jevu, sociální vztahy a dynamika, etnické znaky aj.). – Soubor národopisných map, zachycujících lidovou kulturu určitého území, spolu tvoří národopisný atlas. Počátky intenzivnější atlasové práce v č. zemích spadají do přelomu 50. a 60. let 20. stol., kdy D. Stránská začala cílevědomě budovat síť dobrovolných dopisovatelů v rámci *Národopisné společnosti československé*; později v nově založené *Společnosti československých národopisců* při ČSAV byla pro atlasové práce vytvořena mapovací komise. 1962 pod vedením D. Stránské pracovalo v č. zemích na 400 dopisovatelů, jejich počet se do konce r. 1997 snížil téměř o polovinu. 1958–1996 rozeslala NSČ celkem 25 tzv. velkých a 48 malých dotazníků, uložených od r. 1990 v *Národním muzeu* v Praze. NSČ věnovala přípravě národopisného atlasu Československa několik pracovních zasedání, z nichž je nejdůležitější konference v Poděbradech 1966. Kromě obecných příspěvků zde byly podány návrhy na výběr témat k mapování z oboru agrární etnografie (J. Kramářk), lidové stravy (J. Štátná), lidového stavitelství (J. Vařeka), lidového výtvarného umění (R. Jeřábek), společenských a rodinných vztahů (K. Fojtík), lidové slovesnosti (O. Sirovátka), hudební a taneční folkloristiky (D. Holý, Z. Jelínková). Slibně započaté atlasové práce, ovlivněné příklady atlasových aktivit v Evropě, byly v č. zemích z ideově politických a finančních důvodů v 70. l. nuceně utlumeny. Naproti tomu na Slovensku zásluhou vedení *Národopisného ústavu* SAV a předních badatelů byla příprava atlasu zařazena do státního plánu základního výzkumu a po dvaceti letech úsilí byl 1990 za vědecké redakce S. Kovačevičové vydán *Etnografický atlas Slovenska*. Národopisný atlas Čech, Moravy a Slezska mohl být soustavně připravován pod vedením J. Vařeky až od r. 1995, kdy

tento projekt získal podporu Grantové agentury AV ČR. Do r. 1995 se podařilo etnokartograficky zpracovat některé jevy hmotné a duchovní kultury (terminologickou hranici síň-dům, větrné mlýny, sušárny na ovoce, dřevěné kostely, dlabané nádoby a truhly, výroční ohně, svatojánské postýlky ad.) a v *Ústavu pro etnografii a folkloristiku* ČSAV vyšel v rámci ústavní edice *Opera ethnologica* 1978 *Etnografický atlas I* (teoreticko-metodologické stati a mapa typů rádel s komentářem) a II (1991) s komplexním zpracováním domácí výroby v č. zemích. V rámci akademického grantu jsou zpracovávána témata z okruhu lidové architektury (stavební materiál, konstrukce, půdorys, vertikální členění domu, formy rolnického dvora, špýchary, polygonální stodoly, sklepy a haltýře, zvonice), výroby (řemesla v polovině 18. stol.), stravy (mlékárenství), výtvarného umění (obrázky na skle), betlémy, poutní místa a poutě ad. Na rozdíl od zahraničních atlasů mapy připravované pro další sešity *Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska* vycházejí hl. z historických pramenů, takže zachycují i starší vrstvy lidové kultury z 18. a 1. poloviny 19. stol. – V Evropě jsou počátky e. spjaty s jazykovým zeměpisem a za jejího zakladatele bývá označován W. Pessler, který již 1906 kartograficky zachytil rozšíření dolnosaského halového domu. Práci na národních atlasech přerušila 2. světová válka, která také zmařila snahy švédského etnologa S. Erixona z r. 1937 o mezinárodní koordinaci atlasových projektů. S. Erixon se znovu ujal iniciativy 1953, avšak až 1964 se podařilo ustanovit *Stálou mezinárodní atlasovou komisi* (*Ständige Internationale Atlaskommission*, SIA). První pracovní konference pod vedením SIA se uskutečnila v Záhřebu 1966 za účasti 22 evropských zemí včetně Československa. Cílem SIA byla příprava Etnologického atlasu Evropy a sousedních zemí (EA), pro který se zřídila příslušná komise. SIA uspořádala v l. 1966–1990 sedm atlasových symposií vesměs v západoevropských zemích a z plánovaného atlasového díla se podařilo za redakce M. Zendra vydat mapu *Kalendář výročních ohňů s komentářem* (1979). Další kartografické práce narážely nejen na finanční potíže, ale v SIA došlo také ke generačnímu konfliktu v otázce teoreticko-metodologického přístupu k EA. Průlom v neutěšeném vývoji učinilo 8. atlasové symposium, konané ve Staré Lesné 1990 na téma *Etnografické atlasy jako východisko srovnávacího studia lidové kultury Evropy*. Z podnětu bonnského profesora H. L. Coxe bylo přijato usnesení, na jehož základě se SIA transformovala

v *Mezinárodní evropskou etnokartografickou pracovní skupinu* (*International European Ethnocartographic Working Group*, IEEWG), volně sdružující iniciativní badatele v oblasti e. Na programu této skupiny není EA, který je v daných podmínkách neuskutečnitelný, ale mezinárodní koordinace a prezentace etnokartografických témat. Generálním sekretářem IEEWG byl 1990 zvolen profesor A. Fenton ze skotského Edinburghu. Plnění programu IEEWG bylo prezentováno na 9. etnokartografickém sympoziu v Bad Honnef 1993 (téma: Kulturní hranice a národní identita) a na jubilejním sympoziu v Třešti 1996 (téma: Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti). – EA silně ovlivnil atlasové práce v řadě evropských zemí. Ve většině z nich byly tyto projekty dokončeny, nebo jsou na programu. Ve střední Evropě byl vydán národopisný atlas Německa (*Atlas der Deutschen Volkskunde*, 1937–39; *Atlas der Deutschen Volkskunde*, Neue Folge, 1958–85), Švýcarska (*Atlas der Schweizerischen Volkskunde*, 1950–88), Rakouska (*Österreichischer Volkskundeatlas*, 1959–80), Polska (*Polski atlas etnograficzny*, 1964–81), Slovenska (*Etnografický atlas Slovenska*, 1990) a Maďarska (*Magyar Néprajzi Atlasz*, 1987–92).

Lit.: S. I. Bruck – M. G. Rabinovič: *Istoriko-etnografické atlasy*. SE 1946, č. 4, s. 102–117; D. Stránská: *Historicko-národopisný atlas Československa*. NVČ 33, 1956, s. 300–321; *Materiály z konference NSČ*. VNSČ 1/2, 1966, s. 51; J. Kramář: *O některých problémech etnokartografického studia a jejich významu pro národopisnou práci v ČSSR*. ČL 55, 1968, s. 6–24; EA: *Ethnologischer Atlas Europas und seiner Nachbarländer. Die Termine der Jahresfeier in Europa* (mapa). *Kommentarband: Erläuterungen zur Verbreitungskarte*. Red. M. Zender. Göttingen 1979 (ČSSR – *Die böhmischen Länder*, s. 92–94, I. Heroldová, V. Scheufler); G. Wiegelmann: *Ertrag und Aufgaben volkskundlicher Kulturraumforschung*. In: *Volkskundliche Kulturraumforschung heute. Beiträge eines internationalen Symposiums in Bonn vom 21. bis 24. April 1982*. Eds. H. L. Cox – G. Wiegelmann. Münster 1984; V. Scheufler: *Několik poznámek k národopisným atlasům*. ČL 78, 1991, s. 129–130; J. Vařeka: *Etnokartografické studium v českých zemích a otázka realizace národopisného atlasu*. ČL 78, 1991, s. 123–125; H. L. Cox (ed.): *Kulturgrenzen und nationale Identität*. Bonn 1993; J. Vařeka: *Etnokartografická východiska k začlenění české lidové kultury do středoevropského prostoru*. ČL 83, 1996, s. 265–274; J. Vařeka – M. Holubová – L. Petráňová (ed.): *Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti*. Sborník

příspěvků z X. mezinárodního etnokartografického symposia (Třešť 25.–29. 3. 1996). Praha 1997; EA(ČMS) I-IV. [jv]

Etnologický časopis viz Český lid

Etnologický ústav Akademie věd České republiky, vědecká instituce zabývající se studiem kultury a života různých sociálních skupin obyvatelstva v č. zemích i v zahraničí. EÚ AV ČR je zaměřen zejm. na výzkum české etnicity, na etnická specifika v současnosti i v historickém vývoji a na postavení českého etnika v kulturním kontextu Evropy; některé výzkumy evropský terén přesahují. Ústav plní úlohu oborového centra vědeckých informací, zpracovává a soustřeďuje rozsáhlé knižní, sbírkové a dokumentační fondy. Ve spolupráci s Filozofickou fakultou UK v Praze a Západočeskou univerzitou v Plzni je školicím pracovištěm pro výchovu vědeckých pracovníků. – Do podoby, v níž existuje, dospěl EÚ AV ČR postupně. Jeho nejstarší součást, sběratelský a folkloristický podnik *Lidová píseň v Rakousku*, vznikla 1905, předsedou českého výboru se stal O. Hostinský, moravského L. Janáček. 1919 se tato instituce transformovala ve *Státní ústav pro lidovou píseň* (první předseda J. Polívka) a 1953 v *Kabinet pro lidovou píseň* ČSAV (vedoucí J. Horák). Druhá, etnografická součást ústavu byla založena na konci r. 1952 jako *Kabinet pro národopis* ČSAV (vedoucí J. Kramář). Oba kabiny měly od počátku společnou vědeckou radu. Sloučením kabinetů ke dni 1. 1. 1954 vznikl novodobý *Ústav pro etnografii a folkloristiku* ČSAV (a poté AV ČR), 1999 přejmenovaný na *Etnologický ústav AV ČR*. Od počátku měl brněnskou součást, zprvu nazývanou pobočkou, později detašovaným pracovištěm, resp. pracovištěm Brno. Od r. 2003 je součástí EÚ oddělení hudební historie, které vzniklo z někdejšího Ústavu pro hudební vědu AV ČR. – Prvním ředitelem ÚEF ČSAV se stal hudební skladatel a etnomuzikolog J. Stanislav (v l. 1954–1956), po něm následovali literární historik a slovesný folklorista J. Horák (1956–1964) a slovesný folklorista J. Jech (1964–1971), který byl nucen v normalizačním období spolu s dalšími spolupracovníky z ústavu odejít. Vedením ústavu byl 1972 pověřen etnograf A. Robek, od r. 1981 interní ředitel, který ve funkci setrval až do sametové revoluce 1989. Pracoviště Brno vedli J. Racek, K. Vetterl, K. Fojtík a A. Navrátilová, přičemž v l. 1987–1990 bylo součástí Ústavu slavistiky ČSAV v Brně. Po r. 1989 v důsledku transformace akademických ústavů

došlo k více než poloviční redukci odborných a vědeckých pracovníků. Později se stav poněkud zvýšil v závislosti na množství grantů a jiných projektů. Ředitelem ústavu se stal etnolog S. Brouček (1989–1998) a po něm etnomuzikolog L. Tyllner. Ve funkci vedoucího pracoviště Brno se postupně vystřídali O. Sirovátka, M. Válka a J. Pospíšilová. Od 1. 1. 1993 se ÚEF ČSAV stal ústavem *Akademie věd České republiky* a od 1. 10. 1999 nese název EÚ AV ČR. – Vědeckovýzkumná činnost ústavu od počátku jeho existence do r. 1989 zahrnovala několik základních tematických celků, které se v jednotlivých obdobích v různé intenzitě rozvíjely. Pozornost byla věnována teoretickým otázkám oboru, hl. teorii lidové kultury a pojetí tradice, teorii folkloru, teorii současnosti a teorii etnicity, historiografii a metodologii (zejm. metodě historicko-srovnávací a metodám terénního výzkumu). Dále to bylo studium tradiční kultury ve vesnickém prostředí, její vývoj a proměny, studium současné (družstevní, socialistické) vesnice, studium dělnictva, průmyslových měst a industrializovaných aglomerací, studium etnických procesů na území Čech, Moravy a Slezska, hl. studium novoosídlenického pohraničí po r. 1945 a jinoetnických skupin včetně romského etnika. Částečně se také rozvíjelo studium Čechů v zahraničí. Paralelně s těmito tematickými okruhy probíhala bádání v oblasti folkloristiky (slovesné, hudební a taneční). Pozornost se věnovala též slovanské etnografii a folkloristice zejm. v rámci srovnávacích studií a na pražském pracovišti byla nekontinuálně zastoupena i mimoevropská etnografie (zvl. Afrika, Asie). Z hlediska zaměření se pracoviště Brno více orientovalo na folkloristická bádání. Od 70. l., kdy na pražském pracovišti byla tato specializace redukována, v Brně nadále pracoval tým folkloristů (ke změně v Praze došlo až v souvislosti se vznikem etnomuzikologického oddělení, které 1991 založil L. Tyllner). Obě pracoviště se zaměřovala především na bádání o české a moravské lidové kultuře, komparatistický přístup byl uplatňován zejm. ve vztahu ke slovanským kulturám, méně ke kultuře německé a kulturám jiných etnik. Práce folkloristické a práce o lidové architektuře byly často pojímány v širších evropských souvislostech. Do r. 1989 probíhala mezinárodní spolupráce především s institucemi ve státech východního bloku, od r. 1990 se rozšířila více i mimo tento rámec. Ústav organizoval četné konference a semináře s etnografickou a folkloristickou tematikou. – Z uvedených úkolů byla v 50. a 60. l. vedle bádání

o tradiční kultuře (v oblasti lidové architektury a interiéru, zaměstnání, stravy, oděvu, textilu, zvyků a obyčejů, lidového umění, rodinného a společenského života atd. a v oblasti slovesného, hudebního a tanečního folkloru) věnována pozornost studiu proměn v tzv. současné vesnici a hledaly se přístupy k jejich zkoumání. Jiný směr se orientoval na studium dělnictva, pražské pracoviště pracovalo především v hornické oblasti Kladenska (*Kladensko*, Praha 1959) a brněnské v hornické oblasti Rosicko-Oslavanska (K. Fojtík – O. Sirovátka: *Rosicko-Oslavansko*, Praha 1961). Koncem 50. l. začaly přípravné práce na syntéze o lidové kultuře v č. zemích, která vyšla ve 3. svazku Československé vlastivědy (*Lidová kultura*, Praha 1968). 1963 byl ÚEF pověřen řídit záchranné etnografické výzkumy v zátopových oblastech (hl. v oblasti dolní Želivky, na Ostravici, na středním a dolním toku Podyjí na j. Moravě) a výzkumy související s těžbou uhlí (v oblasti severočeského hnědoudelného revíru, na Sokolovsku a jinde). Započalo se s kartografickými pracemi, na které navazuje grant věnovaný etnografickému atlasu z počátku 90. l. V rámci výzkumu Čechů v cizině byly v 60. l. prováděny výzkumy v Rumunsku, Jugoslávii a Polsku. Ve folkloristice probíhal nepřetržitý sběr materiálů, katalogizační a klasifikační práce jednotlivých žánrů slovesné, hudební a taneční folkloristiky (např. historické a démonologické pověsti, legendy, lidové písně, zejm. balady, a tance), byl sledován jejich historický vývoj a novodobé uplatnění, pozornost se věnovala teorii folkloru, terminologickým otázkám a historiografii. Rozvíjela se komparatistická studia. Od vzniku Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech (MKKK) 1959 (od r. 1976 i na Balkáně: MKKKB) se na její činnosti v průběhu dalších desetiletí podílelo zejm. pracoviště Brno. – V 70. a 80. l. se práce ústavu profilovala do těchto hlavních směrů: lidová kultura v období národního obrození, etnografie Slovanů, etnické procesy v ČSSR, studium dělnictva a studium vesnice. V oblasti úkolu zaměřeného na lidovou kulturu národního obrození byly vypracovány monotematické práce vybraných složek lidové kultury ve formě maket (*Lid a lidová kultura národního obrození I–VI*, Praha 1980). Část materiálů byla využita v kolektivních pracích (*Jihočeská vlastivěda*, České Budějovice 1987; *Západočeská vlastivěda*, Plzeň 1990). Etnografie Slovanů byl úkol koordinovaný etnografickým ústavem Akademie věd v Moskvě, na kterém se za českou stranu podílelo brněnské pracoviště; syntéza

však nevyšla. V polovině 70. l. se ústav stal koordinátorem úkolu státního plánu základního výzkumu *Teoretické problémy etnických procesů*. *Etnické procesy v ČSSR*, na němž participovali i spolupracovníci z vysokých škol, muzeí ad. Pozornost byla soustředěna na novoosídlenické pohraničí Čech a Moravy, kde byl sledován průběh osídlování (migrace z vnitrozemí, ze Slovenska a ze zahraničí), proces adaptace regionálně a etnicky různorodých skupin obyvatelstva v novém prostředí a vytváření lokálních společenstev. Studovány byly také jinoetnické skupiny, např. Slováci, Poláci, Ukrajinci-Rusíni, Řekové, Vietnamci; zvláštní pozornost byla věnována romskému etniku. V rámci etnických procesů se částečně nadále sledovala problematika Čechů v zahraničí. Týmem pracovníků byl vytvořen koncept teorie etnicity v pojetí české etnografie a rozpracován terminologický aparát etnických procesů ve formě *Slovníku etnických procesů* (ZKSVI 1989). V rámci studia kultury a způsobu života dělnictva probíhaly výzkumy ve vybraných lokalitách se zvláštním zřetelem na města Prahu a Brno (*Stará dělnická Praha*, 1981; *Brno – město pod Špilberkem*, 1993). Problematika proměn současné vesnice byla sledována ve vesnicích s klasickým osídlením a také ve srovnání s novoosídlenými vesnicemi. – Od r. 1990 se činnost ústavu koncepčně orientuje na dva základní směry. První směr představují ústavní projekty a granty, které tematicky navazují na studium tradiční kultury předcházejících generací, o jejichž mnohaleté sběry etnografického a folklorního materiálu obě pracoviště pečují. Jedná se o doplňování materiálového fondu, vydávání edic pramenů a antologií lidové kultury v č. zemích, vydávání encyklopedií, slovníků, katalogů a atlasů. Pozornost je soustředěna na zpracování národopisné encyklopedie, na kartografické práce zahrnující některé výroční zvyky, tradiční výrobní techniky a obchod, lidovou architekturu, vybrané taneční typy aj. V oblasti etnomuzikologie a etnochoreologie se pracuje na generálním soupisu pramenů lidových písní, hudby a tanců, pokračuje katalogizace písňového fondu a tanečních záznamů, byl zpracován německý písňový fond ústavu, probíhá zkoumání nástrojů lidové hudby v ČR apod. Druhý směr se orientuje na studium etnické problematiky v urbanizované společnosti a na migrační procesy. Pozornost je věnována např. migračním a adaptačním procesům Čechů z Ukrajiny a z Běloruska v ČR (po havárii jaderné elektrárny v Černobylu 1986), Čechům z Rumunska a Kazachstánu a problema-

tice romského etnika. Terénní výzkumy se uskutečnily také u Čechů v zahraničí, např. ve Francii, bývalé Jugoslávii, Kazachstánu, Rakousku, Rumunsku, Rusku, Švédsku a na Ukrajině. – Publikační činnost ústavu zahrnuje analytické a syntetizující výsledky zkoumaných témat, které byly publikovány v knižních vydáních, v domácích a zahraničních sbornících, odborných časopisech a v interních tiscích. K vydání byla připravena publikace *Lidová kultura – Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, na jejímž zpracování se podílel velký počet etnografů a folkloristů z ČR. Ústav vydává *Český lid – Etnologický časopis* (po r. 1989 uvádí také příspěvky zahraničních autorů ze záp. Evropy a Spojených států v českém překladu nebo cizojazyčně) a časopis *Hudební věda*. 1953–1962 vydával ústav časopis *Československá etnografie*, který se orientoval mj. na teoretickou a mimoevropskou problematiku. Od 2. poloviny 60. l. ústav začal vydávat edici *Opera Ethnologica*, většinou monotematicky zaměřenou. Dva její svazky byly věnovány etnografickému atlasu. Od r. 1970 vychází edice *Národopisná knižnice*, v níž byly publikovány práce folkloristické (např. katalog českých balad) a práce k problematice národního obrození, dělnictva, vesnice, etnických procesů, pramenů lidové provenience, historiografie a bibliografie. Tematicky podobně byl zaměřen *Zpravodaj Koordinované sítě vědeckých informací ÚEF ČSAV v Praze*, který vycházel 1970–1991. Bylo v něm publikováno více materiálových příspěvků, referátů z konferencí, seminářů apod. Od r. 1986 vydává ústav ročenku *Češi v cizině*, sborník věnovaný problematice krajanů v zahraničí. 1989–2000 vydávalo brněnské pracoviště spolu s Ústavem etnologie SAV v Bratislavě bulletin *Slavistická folkloristika*. Od r. 1992 vychází *Prague Occasional Papers in Ethnology* (v anglickém jazyce) a edice *Poklady lidové kultury*, věnovaná folkloru a lidovému umění. 2001 byla založena edice zvukových dokumentů *Nejstarší záznamy lidové hudby v Čechách*. Od r. 1971 ústav systematicky vydává bibliografie etnografických a folkloristických prací za jednotlivé roky, retrospektivně byla zpracována národopisná bibliografie za l. 1953–1970 a jiné specializované bibliografie. – Dokumentační oddělení obhospodařuje knihovnu a písemné archivní materiály, fotodokumentaci, fonotéku apod. Knihovna pražského pracoviště obsahuje 30 tisíc svazků odborné literatury, dokumentační sbírky jsou v rozsahu téměř 500 běžných metrů. Z toho folklorní sbírky představují 40 tisíc zápisových jedno-

tek českých lidových písní, téměř 30 tisíc jednotek folkloru německých jazykových oblastí v Čechách atd. Fotodokumentace tvoří 8 dílčích fondů s přibližně 160 tisíci inventárních jednotek (snímky z terénu a muzejních kolekcí). Knihovna brněnského pracoviště obsahuje 17 tisíc svazků odborné literatury, včetně knihovny O. Sirovátky. V dokumentačním oddělení v Brně se nachází na 70 tisíc písňových zápisů, 4,5 tisíce textů lidového vyprávění, 5 tisíc záznamů dětského folkloru aj. Od začátku 90. l. se rozrůstají videozáznamy lidových zvyků, slavností a záznamy o životě krajanů v zahraničí. Fondy obou pracovišť jsou počítákově zpracovávány a některé z nich jsou zpřístupněny i na kompaktních discích.

Lit.: Zprávy o činnosti ústavu např. in: ČL 41, 1954, s. 44–45; 46, 1959, s. 140–143; 53, 1966, s. 176–179; 54, 1967, s. 197–199; 55, 1968, s. 314–316; 56, 1969, s. 184–185; 57, 1970, s. 170–172; in: Zprávy Československé historické společnosti 8 (1), 1965, s. 54–62; *Man and Culture II*. Opera Ethnologica 3, 1968; V. Jirikovská – Z. Mišurec a kol.: *Příspěvek k vývoji české etnografie a folkloristiky a Národopisné společnosti československé při ČSAV po únoru 1948*. NVČ 8, 1991, s. 5–35; L. Uhlíková (ed.): *Od Pracovního výboru pro Českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku k Ústavu pro etnografii a folkloristiku*. Brno 1995; S. Brouček: *Ústav pro etnografii a folkloristiku Akademie věd České republiky. Základní otázky transformace pražského a brněnského pracoviště v letech 1990–1995*. ČL 83, 1996, s. 177–182; L. Tyllner: *Etnologie 2000 v Etnologickém ústavu Akademie věd České republiky*; J. Pospíšilová: *Některé aspekty a výsledky badatelského úsilí na brněnském pracovišti Etnologického ústavu AV ČR*; L. Petráňová – F. Bahenský: *Institucionální základna českého národopisu v letech tzv. budování socialismu a profylaxe hlavních periodik*. Všechny tři práce in: *Česká etnologie 2000*. Praha 2002, s. 5–12; 13–26; 185–209. [nv + lt]

etnologie [z řec.], věda o národech, etnografie, národopis, kulturní nebo sociální antropologie – kulturně-historická vědní disciplína založená na srovnávacím studiu všech aspektů kultury jednotlivých etnik, národů, etnických skupin. Obor zobecňující dílčí etnografická pozorování, resp. zpracovávající data poskytnutá empirickým etnografickým výzkumem a dalšími metodami. Vzhledem k terminologické nejasnosti vymezení oboru a jeho předmětu je v podstatě nemožné definovat jednoznačně nejen e., ale i její vztahy k ostatním příbuzným disciplínám. Historický vývoj pojmu a proměny jeho obsahu vedly k tomu, že se termíny e., etnografie, národopis, kulturní a sociální antropolo-

gie užívají jako synonyma. Podle názoru C. Léviho-Strausse (nar. 1908), do jisté míry akceptovaného zejm. francouzskými etnology a antropology, je e. prostředním členem trojstupňové sekvence: etnografie je v podstatě sběr dat, e. je srovnávací analýzou těchto dat a konstruováním obecných modelů, sociální antropologie je vlastně filozoficko-antropologickým zkoumáním obecných otázek života společnosti. Vznik a rozvoj e. byl všestranně spojen s úspěchy evoluční teorie v biologii. Její aplikací na společenskovední zkoumání byly pokusy vysvětlovat odlišnosti kultur, tak jak byly zjišťovány a dokumentovány v průběhu formování koloniální soustavy evropských mocností. V evropských (západních) společnostech samotných byl impulzem k rozvoji e. proces industrializace a radikálních sociálních změn doprovázených politickými hnutími. Pro e. jednotlivé kultury a společnosti reprezentují různé stupně nebo formy vývoje lidstva jako celku. Do sféry zájmu etnologů patří vše, co souvisí s představou o vývoji lidstva, co dokládá vypracované teorie a co se stává empirickým základem teorií nových. Základním etnologickým přístupem je srovnávání etnografických dat. V rámci e. se v důsledku ohromného nárůstu empirického materiálu a v důsledku komplexní povahy zkoumaného předmětu (společnost v synchronní i diachronní rovině) vytvořily specializované subdisciplíny, zabývající se dílčími aspekty společnosti: náboženstvím, právem, estetikou, hudbou, uměním, materiální kulturou; jako zvláštní odvětví se ustavila tzv. etnověda, čili formy poznávání okolního světa specifické pro tu kterou společnost (rozvoj zaznamenaly zejm. etnobotanika, etnozooologie a etnomedicína, které mají svůj praktický význam i pro analogické obory v českém kulturním kontextu). – Pod názvem e. existuje tento obor v některých evropských zemích, zejm. ve Francii. V Německu, resp. v německy mluvících zemích se užívá označení *Völkerkunde*. E. není zásadně odlišná od britské sociální antropologie, americké kulturní antropologie nebo ruské, resp. sovětské etnografie. Obor pod tímto jménem v býv. Československu v podstatě (institucionálně) neexistoval do r. 1990, ale praktikoval se pod opisnými názvy jako mimo-evropský, cizokrajný a obecný národopis (etnografie). Název etnografie ve významu e. byl v Československu zaveden koncem 40. let 20. stol. otrockým napodobením sovětského vzoru a byl tak používán až do konce 80. let. To je také jedním z důvodů terminologických nejasností při diskusích o předmětu oboru etnografie, e.,

národopisu či kulturní (sociální) antropologie v č. zemích. – Pojem e. se poprvé objevil koncem 18. stol. na dvou místech nezávisle na sobě. Jedním z tvůrců slova (nepochybně odvozeného z tehdy už existujícího pojmu etnografie) byl švýcarský teolog A. C. Chavannes, který je užil k označení *popisu pokroku lidí před vznikem civilizace*, čili přesně v tom smyslu, v jakém se v 19. a dlouho do 20. stol. užíval termín antropologie (kulturní, sociální). Druhým otcem termínu se stal 1787 německý zeměpisec J. E. Fabri. Pojem e. užil jako synonymum pro výraz etnografie, kterou chápal jako obor spojující v sobě *Volkskunde* i *Völkerkunde*. Terminologický zmatek tak provází obory označené uvedenými názvy od samého počátku jejich existence. Pokud se bude e. chápat jako významově totožná s *Völkerkunde*, pak se poprvé objevuje v díle *Allgemeine Nordische Geschichte* (1771) od göttingenského lingvisty a historika A. L. Schlözera (1735–1809). Pojem se rychle šířil zejm. v oblasti střední Evropy; nejstarší doklad z českého prostředí (1789) je z korespondence J. Dobrovského (1753–1829). Mimo německy mluvící či komunikující oblast se termín objevil v Nizozemí 1826, ve Francii až na začátku 30. let 19. stol. v díle fyzika A. M. Ampèra (1775–1836). První použití v Americe je doloženo z dotazníku, který užívali členové expedice M. Lewis (1774–1809) a W. Clarka (1770–1838), konané 1804–1806 ze Saint Louis k pobřeží Pacifiku a zpět. Ve vydání Websterova slovníku (1828) je e. definována jako *pojednání o národech*. – Institucionální začátky oboru sahají do r. 1839, kdy vznikla v Paříži *Société ethnologique de Paris*, která si za svůj cíl kladla studium *fyzické organizace, intelektuální a mravní povahy, jazyků a historických tradic*. Podle tohoto vzoru byly ustaveny *American Ethnological Society* (1842) a *Ethnological Society of London* (1843). Teoretické bádání o společnosti bylo ve Francii chápáno jako součást sociologie, ve Velké Británii jako součást sociální antropologie. – Nevyhraněnost předmětu e. se projevila ve velice pestré mozaice studovaných jevů (od geografie a lingvistiky po dějiny a rasovou problematiku). Další vývoj vedl k tomu, že se obor stále více profiloval směrem ke svému pojetí na konci 20. stol., zatímco geografické, historické či lingvistické studium mimoevropských společností se stávalo předmětem specializovaných oborů. Zvláštní byl vývoj v Rusku, kde se už 1740 objevil pojem *Völker-Beschreibung* ve smyslu *Völkerkunde* v textu účastníka expedice na Kamčatku, německého histori-

ka a geografa G. F. Müllera. V č. zemích po izolované zmínce J. Dobrovského se název e. resp. *Völkerkunde* neuchytil a místo toho se začal užívat pojem národopis (1821 v časopisu *Krok* J. S. Presla, 1791–1849), kodifikovaný i J. Jungmannem v jeho *Slovníku česko-německém* (1836). – Předmětem e. bylo od samého začátku zčásti totéž, co předmětem etnografie resp. *Völkerkunde*, ale zčásti i to, co tyto obory přesahovalo. Tam, kde k tomu byly vhodné podmínky, zejm. ve Velké Británii, Spojených státech a Francii, se ustavil samostatný obor sociální (kulturní) antropologie, zkoumající počátky lidských institucí a dějiny člověka a lidské společnosti. E. se postupně stabilizovala jako srovnávací studium kultur, na rozdíl od národopisu (*Volkskunde*), který se stal studiem lidové kultury vlastního národa.

Lit.: A. Robek: *Nástin dějin české a slovenské etnografie*. Praha 1964; F. W. Voget: *A History of Ethnology*. New York 1975; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 81–83; T. Ingold (ed.): *Companion Encyclopedia of Anthropology. Humanity, Culture and Social Life*. London – New York 1994; V. Soukup: *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha 1994, s. 174, 197–198; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 72–73; H. F. Vermeulen: *Origins and institutionalisation of ethnography and ethnology in Europe and the USA, 1771–1845*. In: H. F. Vermeulen – A. A. Roldán: *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London 1995. [vh]

etnomuzikologie [z řec. + lat.], hudebněvědná disciplína zabývající se projevy tradiční hudební kultury. Vyrývá se pod různými názvy od 2. poloviny 19. stol., s pojmem tradiční hudba se obvykle spojuje i tanec, hudební nástroje a nástrojová hudba, hudebně-dramatické útvary, rituál či obřad, tedy tradiční hudební kultura včetně toho, co ji bezprostředně obklopuje a podmiňuje. E. odpovídá na otázky, co je hudba, jaké jsou její počátky, vztahy mezi kulturami, mezi lidovou a umělou hudbou, zabývá se otázkami hudebně-psychologickými, akustickými a sociologickými, studiem kontextu tradiční hudby, stylovou a strukturální analýzou. K hlavním úkolům e. patří hodnověrná dokumentace (v dobách před mechanickými záznamy zvuku pomocí notových zápisů, později především mechanickými zvukovými audiovizuálními prostředky), uchování, zpřístupňování a zkoumání tradiční hudební kultury. E. (pův. jako muzikologii) r. 1885 a později 1919 zařadil do své hudebněvědné systematiky rakouský hudební vědec G. Adler (1855–1941). V následujícím

období byla její široce vymezovaná náplň označována názvy srovnávací hudební věda (*vergleichende Musikwissenschaft*), *Musikethnologie*, *ethnomusicology*, *musikalische Volks- und Völkerkunde* (jako protiklad k *musikalische Volkskunde*), hudební folkloristika, hudební etnografie, hudební antropologie ad. Pojmenování e. se ustálilo po 3. vyd. díla J. Kunsta *Ethnomusicology* (1959), v 1. vyd. ještě nazvaném *Musicologica* (1950). J. Kunst za oblast zkoumání označil všechny světové kultury, včetně umělé hudby západní civilizace a její lidové hudby, ale větší důraz kladl na nezápadní a lidovou hudbu. Někteří němečtí badatelé (např. C. Sachs, M. Schneider) evropskou lidovou hudbu do svého zájmu vůbec nezahrnovali, jiní (W. Dankert, 1900–1970, W. Wiora, W. Deutsch nebo W. Suppan) právě v ní našli těžiště své orientace. M. Kolinski akceptoval spíše než zeměpisný aspekt obecný přístup etnomuzikologa k získanému materiálu. Za nejčastější předmět etnomuzikologického studia je na přelomu 20. a 21. stol. zpravidla považována: 1. hudba kmenových společenstev, resp. tzv. přírodních národů, neliterárních kultur s obtížně rozlišitelnými historickými etapami. Petrifikuje v sobě základní projevy hudebního myšlení (tónové systémy, rytmiku, metriku, jednoduché formy vícehlasu) a hudební instrumentář. Její zkoumání přispívá k rekonstrukci vývoje hudebního myšlení a hudební kultury jako celku. Avšak i u těchto projevů kmenové hudební kultury postupně dochází ke styku s odlišnými kulturami, a tím také k výměnám a akulturaci; 2. tradiční hudba národů, které si vytvořily vlastní uměleckou kulturu, tedy i lidová hudba na území Čech, Moravy a Slezska. Je závislá na ústní tradici a její styl je natolik odlišný od vyspělé artifiální kultury, že bývá stavěna do protikladu ke komponované hudební literatuře, ačkoli mezi oběma oblastmi existuje blízký kontakt a výměna materiálu. Nejedná se pouze o hudbu zemědělského venkovského lidu, tradiční lidovou píseň, ale také o kulturu městskou (kramářskou, zlidovělou, společenskou, pololidovou a dělnickou píseň), ve 20. stol. často již v druhé fázi své existence, a také o mezní žánry procházející folklorizací s výsledným osvojením lidovými vrstvami či jinými skupinami obyvatelstva. Zkoumání této tradiční, pravidla evropské hudební kultury bývá také přisuzováno hudební folkloristice, ve většině pojetí zahrnované pod obecnější pojem e.; 3. lidová a historická hudba mimoevropských zemí (např. japonská, čínská, arabská, indická), tedy exotická hudba, svými kořeny odlišná od

evropské artificieální hudební tvorby. Tyto hudební kultury zpravidla mají kontinuální a po staletí doložené písemné zprávy o své hudbě. Postupně se u nich rozvinula třída profesionálních hudebníků, hudební teorie a hudební písmo. Systém hudební notace však není využíván tak komplexně jako u evropských kultur, významné postavení zde má také ústní tradice spolu s memorováním. Mimoevropská hudba stojí na pomezí mezi hudbou přírodních národů a klasickou uměleckou kulturou. Dlouhé období jejího vývoje mj. přispívá k rekonstrukci vývoje hudby ve starověku. – E. se v počátcích rozvíjela pod vlivem přírodovědného směru hudebněvědného výzkumu, jehož základy položil H. v. Helmholtz (1821–1894). J. Kunst za jejího faktického zakladatele označil J. Ellise (1814–1890), anglického akustika, který vytvořil centovou soustavu pro měření tónových výšek. Temperovaný pultón rozdělil na 100 stejných dílů (centů), oktávu na 1200, temperovaná kvinta představovala 700, čistá 702 centů. Takto byl schopen přesně vymezit jakýkoli nestandardní modus, běžný zejm. v mimoevropském prostředí. Na formování e. se z počátku nejvýrazněji podíleli badatelé německy mluvících zemí. Zejm. C. Stumpf (1848–1936) v dílech *Lieder der Bellakula-Indianer* (1886), *Mongolische Gesänge* (1887) a *Phonographierte Indianermelodien* (1892) vytvořil ve své době modelové etnomuzikologické studie. Se svým žákem a spolupracovníkem E. M. v. Hornbostelem (1877–1935) patřil k zakladatelům tzv. berlínské školy, která od přelomu 19. a 20. stol. pro etnomuzikologická bádání užívala pojem srovnávací hudební věda (*vergleichende Musikwissenschaft*). Soustředila se nejen na srovnávání tónových systémů, tonality, rytmiky, melodiky a instrumentáře, ale také na hudební kultury jako celek. K představitelům školy patřili O. Abraham, C. Sachs, R. Lachmann, F. Bose, K. Reinhard, G. Herzog, M. Kolinski, M. Schneider, W. Wiora, později E. Stockmann ad. Na rozvoji e. se rovněž podílela vídeňská škola, reprezentovaná vedle G. Adlera R. Wallaschekem, R. Lachem, W. Grafem a F. Födermayerem. Etnomuzikologická bádání významně ovlivnily přístroje mechanicky zaznamenávající hudební zvuk. První z nich, fonograf, vznikl 1877 a již o dva roky později byl využit Američanem J. W. Fewkesem k pořízení fonografických záznamů. První gramofonovou edicí etnické (orientální) hudby vydal 1929 E. M. v. Hornbostel. Nárůst záznamů si vynutil vznik specializovaných archivů: *Phonogrammarchiv* vznikl 1899 ve Vídni, další

založil 1900 v Berlíně C. Stumpf, s cílem archivovat fonogramové válečky pořízené německými etnology. Berlínský archiv dále řídili O. Abraham a E. M. v. Hornbostel; stal se příkladem pro archivy v jiných zemích, zejm. ve Spojených státech, kde na *Columbia University* (od r. 1948 na *Indiana University* jako *Archiv lidové a primitivní hudby*) své evropské zkušenosti zhodnotil jeho bývalý asistent G. Herzog. Z evropských archivů proslul *Archiv pro německou lidovou píseň* ve Freiburgu, založený 1914 J. Meierem. Shromažďuje zejm. notové a textové záznamy písní, později i zvukové nahrávky, dokonale uspořádané podle různých hodnotících kritérií. – Metodologickým základem e. se stala srovnávací metoda, opírající se v komparaci o výsledky terénních zjištění a v terénu získaný materiál. Od počátku nalezl v etnomuzikologii zásadní uplatnění také hudebně psychologický směr (obě metody byly uplatněny hl. C. Stumpfem). U různých škol se postupně prosadila produkční teorie formulovaná v počátcích J. G. Herderem (1744–1803), později zejm. J. Pommerem (1845–1918), otcem podniku *Lidová píseň v Rakousku*, považujícím za předmět zájmu ryzí hudební projevy určitého stáří, vznikající prokazatelně v nejnižších lidových vrstvách. Naopak recepční teorie, v Čechách formulovaná O. Hostinským, v Německu J. Meierem, považovala za kritérium folklornosti tradování a převzetí látek vzešlých z jakéhokoli prostředí i zdroje. Migrační teorie, opírající se v počátcích hl. o zjištění německého indologa T. Benfeye (1809–1881), hledala jeden společný zdroj jako centrum, z něhož se kulturní projevy šířily migrací. Naopak anglická evolucionistická antropologická teorie E. B. Tylora a jeho pokračovatelů dokazovala vznik shodných nebo podobných kulturních projevů v závislosti na dosaženém kulturním vývojovém stupni národů kdekoli na světě, bez podmiňující vazby na migrační přesuny. Určitý kompromis představuje historický difuzionismus, prokazující pronikání kulturních jevů z vyspělých kulturních center, nebo finská škola a její historicko-geografická metoda, dokazující hl. na slovesném materiálu nezávislý vznik a současně šíření migrací. Výsledky vídeňské kulturně historické školy a teorie kulturních okruhů ve studiu afrických hudebních nástrojů aplikoval nejprve jeden z představitelů školy B. Ankermann (1895–1943), sama teorie v 1. třetině 20. stol. ovlivnila zejm. představitele berlínské školy. – Mezi světovými válkami a po 2. světové válce zaznamenala e. velký rozmach ve Spojených státech,

na rozdíl od Evropy často v rámci kulturní antropologie. Etnomuzikolog podle C. Sachse *sedí na plotě mezi muzikologií a etnologií*, tj. antropologií. A právě ze spojení e. s antropologií vzešly nové podněty a metody. Od 50. let 20. stol. se v americké e. uplatňují tři hlavní tendence. Skupina etnomuzikologů v čele s M. Hoodem se snažila dosáhnout vysokého stupně poznání přímým dlouhodobým stykem s cizí kulturou. V dlouhém kontaktu se etnomuzikolog stává rovnocenným partnerem domácímu hudebníkovi, jehož hudbu je schopen identicky interpretovat. Ačkoli tato bimuzikální metoda (resp. aplikovaná e.) měla nesporný úspěch, téměř vyloučila obdobně fundované komparativní zpracování znalostí získaných důvěrným stykem s cizí hudební kulturou. Druhý trend vyšel z prvotního soustředění e. na současnou hudbu jiných kultur, a tedy ze snahy získat čistý a autentický materiál nepodléhající vlivu umělé hudby. Avšak postupně se změnil na poznávání procesů asimilace a akulturace, na jejichž základě vstoupila hudba vyspělých kultur do tradiční hudby méně vyvinutých, neliterárních pospolitostí. Americká antropologie se začala obracet nejen k hudbě mimo badatellovo kulturní zázemí, ale také k hudbě v jeho vlastní kultuře, neboť dospěla k poznání, že cesta ke spolehlivé hudebně stylové analýze vede přes současné studium jak kmenové, tak i nejvyspělejší tzv. západní a tradiční lidové hudby. Třetí tendence jednoznačně preferovala zkoumání hudební kultury prostřednictvím práce v terénu a na úkor analýzy a popisu hudebního stylu. K tomu přispěly možnosti nahrávacího průmyslu a možnost záměny zdlouhavé transkripční práce živou hudební nahrávkou. Došlo tak k posílení trendu existujícího v americké antropologii: *popsat hudební chování spíše než hudební styl*. Protiklad k terénní e. podle Merriama představovali etnomuzikologové *z křesla*, jejichž hodnocení a laboratorní posouzení v terénu získaného materiálu se ukázalo jako přirozená protiváha k terénnímu výzkumu. – Analýza tradiční hudby a její srovnání s širokým podkladovým materiálem se naopak staly doménou evropské e., jejíž někteří představitelé v době mezi světovými válkami i později přispěli k rozmachu e. ve Spojených státech (mj. E. M. v. Hornbostel, C. Sachs, G. Herzog, M. Kolinski, M. Bukofzer, B. Nettl). Právě B. Nettl zdůrazňováním významu struktury hudby ve vazbě na její kontext se snažil spojit základní proudy americké a evropské e. – Ve středověchodní Evropě vývoj e. výrazně ovlivnili: F. Kuhač (Chorvatsko), J. Liněva (Rus-

ko), F. Kolessa, V. Hošovskij (Ukrajina), B. Bartók (Maďarsko), L. Bielawski (Polsko), J. Kresánek a O. Elschek (Slovensko). V č. zemích prostoupila e. díly badatelů O. Hostinského, O. Zicha, Z. Nejedlého, J. Stanislava, A. Sychry J. Markla, v Brně L. Janáčka, V. Helferta, J. Racka, J. Vyslouzila, J. Fukače, J. Gelnara, K. Vetterla a D. Holého, v oboru etnochoreologie díly Z. Jelínkové a H. Laudové. V Bratislavě od r. 1967 vyšlo 10 ročníků bibliografické příručky *Musikethnologische Jahresbibliographie Europas*, v redakci K. Vetterla byla vydána *A Select Bibliography of European Folk Music* (1966). V České republice se e. tradičně uplatňuje na FF MU v Brně (D. Holý, M. Pavlicová), na pracovišti EÚ AV ČR v Brně (M. Toncrová, O. Hrabalová), v Ústavu pro hudební vědu (od r. 2003 součást EÚ, Z. Jurková), etnomuzikologické oddělení bylo 1991 obnoveno na pražském pracovišti *Etnologického ústavu AV ČR* (L. Tyllner, V. Thořová, J. Traxler, T. Spurný, v oboru etnochoreologie D. Stavělová). Vlivem specifických společensko-politických i kulturně-historických podmínek převládá v české e. 2. poloviny 20. stol. zájem o národní nebo evropský terén. Etnomuzikologové v Čechách a na Moravě se významně podíleli na realizaci klasifikačních resp. katalogizačních projektů (metrorytmický systém v Brně, incipitový systém opěrných tónů v Praze), nedokončených z důvodů nařčení z formalismu v období deformací vědy po r. 1968. Vyšly mj. edice guberniálních sběrů (J. Markl, K. Vetterl, O. Hrabalová, L. Tyllner, D. Stavělová), díla zaměřená na styl a strukturu lidových písní (D. Holý), základní etnoorganologické práce (L. Kunz, P. Kurfürst). 1995 obnovila Česká republika členství v *International Council for Traditional Music* (ICTM) při UNESCO; X. kongres se konal ve Zlíně. Poslední rozměrnou událostí ICTM organizovanou v ČR bylo etnochoreologické sympozium v Třešti u Jihlavy 1996.

Lit.: G. Adler: *Methode der Musikgeschichte*. Leipzig 1919; R. Lach: *Die wergleichende Musikwissenschaft, ihre Methoden und Probleme*. Wien 1924; F. Bose: *Musikalische Völkerkunde*. Freiburg 1953; B. Nettl: *Music in Primitive Culture*. Cambridge 1956; M. Kolinski: *Ethnomusicology, its Problems and Methods*. Ethnomusicology Newsletter 10, 1957; M. Schneider: *Primitive Music*. In: *New Oxford History of Music* 1, 1957, s. 1–82; J. Kunst: *Ethnomusicology*. The Hague 1959, 3. vyd.; A. P. Merriam: *Ethnomusicology. Discussions and Definition of the Field*. Ethnomusicology 4, 1960, s. 107–114; K. Vetterl: *Předmět a metody hudební folkloristiky*. HV 1962, s. 125–130; A. P. Merriam: *The Anthropology*

of Music. Evanston 1964; B. Nettl: *Theory and Method in Ethnomusicology*. London 1964; J. Elsner: *Ke koncepci hudební etnologie*. OM 8, 1976, s. 102–107; O. Elschek: *Hudobná veda súčasnosti*. Bratislava 1984; D. Holý: *Etnomuzikologie (hudební folkloristika)*. In: *Hudební věda III*. Praha 1988, s. 778–822; *Ethnomusicology*. New York 1992. [lt]

etnonacionalismus, odvozování politické legitimacy od etnické identity (etnicity), tj. situace, kdy etnikum dosáhne takového stupně sebeuvědomění, že začne prosazovat právo na sebeurčení. E. je výrazem přesvědčení, že politické instituce a hranice by měly vyjít vstříc zájmům daného etnika. Předpokladem e. je uvědomění si svébytné existence dané etnické skupiny, konstrukce *jinakosti*, odlišnosti od jiných skupin, která současně může vyvolat tytéž pocity u okolních skupin. E. představuje hrozbu pro stabilitu národních států a vnitřně rozkládá nacionalismus. Problémem e. trpí např. řada afrických států. V opozici proti kolonialismu se pův. formovaly jako jednotný politický celek, který potlačil partikulární zájmy jednotlivých etnik. Dominantní skupiny obvykle prohlašovaly, že jednájí v zájmu všech skupin, že vystupují proti tribalismu a politické etnicitě. Nakupené hospodářské, sociální a politické problémy však záhy vyvolaly u některých etnických skupin pocit nerovného zacházení, a tím probudily etnonacionalismus.

Lit.: W. Connor: *The Politics of Ethnonationalism*. *Journal of International Affairs* 27, s. 1; P. Macklen: *Ethnonationalism, Aboriginal Identities and the Law*. In: M. D. Lewin (ed.): *Ethnicity and Aboriginality. Case Studies in Ethnonationalism*. Toronto 1993, s. 9–29. [id]

etnonymum [řec.], vlastní jméno etnika; souhrnné pojmenování všech nositelů téže etnicity, s nímž se sami identifikují (endoetnonymum: Češi), nebo pod nímž jsou známi, aniž by je sami užívali (exoetnonymum: Němci). Existence a užívání společného e. je projevem existence vědomí příslušnosti k etniku, společné etnicity a kolektivní sounáležitosti členů etnika, jejich kulturní příbuznosti a společného původu. E. je významným vnějším rozlišovacím znakem etnika a etnokonsolidačním prvkem (přijímání téhož e. v procesu formování národa nebo etnika z více původních samostatných skupin). Samo o sobě e. lidi ani nespojuje v etnikum, ani je nerozděluje na oddělené skupiny. Je pouze slovním vyjádřením faktu, že určití lidé mají tutéž etnicitu, které jsou si vědomi a která je jiná než etnicita jiných skupin. V této funkci může e. fungovat jako prvek posilující u dané skupiny etnickou homoge-

nitou, a tudíž i odlišnost skupiny a vědomí této odlišnosti od jiných skupin; tato skutečnost bývá politicky využívána k různým cílům, viz např. snahy o vytvoření moravské národnosti, užívající jako e. původní teritoriální označení obyvatel Moravy, nebo naopak zatláčování někdejších e. na taxonomicky nižší úroveň a jejich překrývání celonárodní identitou a společným e. (idea československé národnosti). – Většina doložených etnonym jsou pův. plnovýznamová slova, zpravidla ve významu *člověk* nebo *lidé*, popř. vyjadřující nějakou vlastnost. Totéž etnikum bývá známo pod více e., z nichž jen jedno bývá endoetnonymum, ostatní jsou exoetnonyma (mají různý původ: od endoetnonym přizpůsobených jinému jazyku, např. Angličané, až po pejorativní pojmenování, např. Kha, tj. *horští burani*).

Lit.: J. V. Česnov: *Nazvanije naroda: otkuda ono?* SE 1973, č. 6; V. Hubinger: *Etnos a etnikum*. ČL 75, 1988, s. 43–50; V. Hubinger: *K obecným otázkám etnicity*. In: *Přípravné materiály k Slovníku etnických procesů III*. Praha 1989, s. 51–59. [vh]

etnoorganologie viz organologie

etnos [řec.], lidská skupina s určitým stupněm koherence a solidarity, jejíž členové si alespoň latentně uvědomují společný původ a některé skupinové zájmy a je u nich vysoký stupeň kulturní podobnosti. Řecké slovo *ethnos* znamená národ, lid, kmen, rod, dav, skupinu lidí, ale také pohany či stádo. Do společenských věd termín zavedl sovětský etnograf S. M. Širokogorov (1887–1939). Sovětská etnografická škola termín rozpracovala a zavedla jako: a) obecný pojem pro označení jakéhokoli objektu etnografického studia, tj. k označení celého souboru kulturně jedinečných lidských společenství neboli všech typů etnosociálních organismů bez ohledu na jejich rodový nebo druhový (tj. stadiálně diferencovaný) charakter; v češtině by byl adekvátní termín etnické společenství; b) v užším smyslu pojem pro historicky vzniklou skupinu lidí, kteří mají pouze jim vlastní společné ucelené a stabilní zvláštní rysy kultury a psychiky a zároveň i povědomí své jednoty a odlišnosti od jiných podobných útvarů; v tomto užším významu odpovídá e. termínu etnikum. Ve snaze terminologicky postihnout širokou škálu lidových společenství v závislosti na všech rovinách (kulturní, společenské, ekonomické, historické) pak sovětská věda dospěla k přesnější typologii (etnické společenství, etnikum, etnosociální organismus), která měla vyhovovat dominujícímu marxisticko-leninskému přístupu. Snad proto se typologie ve světě neujala, přestože sovětskému pokusu nelze upřít

snahu o systematické postižení etnických procesů. K podobnému pokusu, v mnohém zdokonalenému, došlo v 80. letech 20. stol. také v Československu.

Lit.: S. M. Širokogorov: *Mesto etnografii sredi nauk i klassifikacija etnosov*. Vladivostok 1922; J. V. Bromlej: *Etnos i endogamija*. SE 6, 1968, s. 84–91; J. V. Bromlej: *K charakteristike poňatija „etnos“*. Rasy i narody 1, 1971, s. 9–33; J. V. Bromlej: *Etnos a etnografija*. Bratislava 1980; V. Hubinger: *Etnos a etnikum*. ČL 75, 1988, s. 43–50; I. Vasiljev: *Etnikum, etnické společenství, etnická skupina*. ČL 75, 1988, s. 169–171. [id]

etnosociální organismus, ESO – souhrnné označení všech vývojově vzniklých forem kulturně (popř. i biologicky) definovaných společenství, jejichž hlavním a jednotčím znakem je existence etnicity. Termín zavedla sovětská etnografická škola, aby postihla skutečnost, že etnikum se prostorově nemusí ztotožňovat se sociálním organismem (státně-politickým útvarům). Vznikají tak tři druhy osobitých útvarů, které mají určitou samostatnost: a) ztotožnění etnika s ESO; b) sociální organismy vyčleňují z jednoho etnika několik ESO; c) současná existence několika etnik v rámci jednoho sociálně-politického společenství. Zahrnuje kmen, národnost i národ. Širší nadnárodní kategorie typu *sovětský lid* se ukázaly být pouhou politickou konstrukcí. Existují však případy, kdy je etnická solidarita rozšířena na více etnik (etnických skupin, národů). Jde o panetnická hnutí (panetnicitu), mající často vlastní institucionální zakotvení. Jejich existence a trvanlivost je zpravidla podmíněna dosažením společných (politických) cílů, takže je sporné, zda jde o skutečný vznik etnicity nového typu, nebo o strategickou mezeitnickou alianci.

Lit.: J. V. Bromlej: *Etnos a etnografija*. Bratislava 1980; S. Brouček: *Etnicita, etnikum, etnosociální organismus*. ČL 75, 1988, s. 171–174; I. Vasiljev: *Etnikum, etnické společenství, etnická skupina*. ČL 75, 1988, s. 169–171; D. Lopez – Y. Espiritu: *Panethnicity in the United States: A Theoretical Framework*. Ethnic and Racial Studies 13, 1990, s. 200–223. [id]

etymologie [z řec. + lat.], obor jazykovědy usilující na srovnávacím základě o poznání jazykově systémových a vývojových zákonitostí; pův. termín středověké filozofie a jazykovědy pro název její dílčí disciplíny, tj. nauky o původu a původním významu slov a jejich vývoji. Vedle vědecké e. je rozšířena e. lidová (termín je překladem něm. *Volksetymologie*, který zavedl 1852 germanista E. W. Förstemann), jejíž podstatou je vysvětlení původu slov a názvů,

zvl. těch, které jsou neškolenému uživateli významově nebo svou slovtvornou podobou nejasné. Metodou lidové e. je asociativní a naivně analogické spojování nebo rozpojování vykládaného slova a libovolnost v hláskové úpravě; lidová e. spojuje, co je lingvisticky nespojitelné, a rozděluje, co je vývojově neoddělitelné: petržel (z lat. *petroselinum*) = *Petrův žal*; zvláště oblíbené jsou lidové e. vlastních jmen: Boskovice = (nebude chodit) *bosky více*, Kunštát = (rozkaz) *kůň, stát!* Lidové podání se často nespokojuje jen se stručným etymologickým výkladem, ale začleňuje jej do širší fabule, takže vznikají etymologické pověsti a legendy. Zvláštním druhem lidové e. je tzv. bakalářská (pseudovědecká, učenecká) e., oblíbená zejm. v kronikářské literatuře a ve výkladech humanistů: Olomouc = *Juliomontium*, tedy *město Julia Caesara*.

Lit.: J. Černý: *Příspěvky k české etymologii lidové*. Praha 1894; EM 4, 1984, sl. 519–527; A. Erhart – R. Večerka: *Úvod do etymologie*. Praha 1991. [mš]

evolucionismus [z lat.], hlavní teoretický směr společenských věd 2. poloviny 19. stol., výrazně ovlivněný přírodními vědami (biologie, paleontologie, paleoantropologie). Je založen na představě, že určitý stav daného kulturního nebo sociálního systému je výsledkem více či méně dlouhodobého procesu narůstání vnitřních změn a jejich kvalitativního třebení, probíhajícího podle obecně platných společensko-kulturních zákonitostí, které je možné vědeckou analýzou zjistit a definovat. Společenské zákonitosti (obdoba přírodních zákonů) determinují směr kulturního a společenského vývoje lidstva. Jednotlivé konkrétní kultury se vyvíjejí nesterjně rychle; ve světě je možné najít kulturní systémy odpovídající různým fázím v zásadě jednotného kulturního vývoje lidstva. E. je nejvýznamnějším inspiračním zdrojem počínající antropologie a marxistické etnologie (L. H. Morgan, 1818–1881; F. Engels, 1820–1895). – E. se konstituoval postupně od 20. let 19. stol. v souvislosti se snahami rekonstruovat dějiny lidstva s použitím nejen historických, ale i archeologických, etnologických, jazykovědných a religionistických poznatků (v č. zemích J. S. Tomíček). Při uznání existence vývoje lidské společnosti jako celku, kterou nepopírají ani kritici e., i když místo o vývoji někdy hovoří o procesech změn, je základem evolucionistické metodiky představa o možnosti rekonstrukce uplynulých stadií vývoje. S použitím srovnávací metody lze třídit kulturní a sociální jevy na méně a více vyvinuté,

přičemž méně vyvinuté jevy jsou chápány jako starší (předpoklad kulturního pohybu od jednoduššího ke složitějšímu). Z jevů stejného stáří, tedy i stejného stupně vývoje, je možné rekonstruovat historický stupeň vývoje lidské společnosti. Při rekonstrukcích lze pracovat jak s jednotlivými jevy, tak s celými systémy jevů. Vzhledem k tomu, že každý kulturní systém má jistou setrvačnost (uchovává i jevy, které již nejsou funkční, srozumitelné, jevy přežívající z předešlého vývojového období), je možné při rekonstrukcích vycházet i z analýzy kulturních systémů moderních (amerických a evropských) společností. Jednotlivé jevy, o nichž se předpokládá, že pocházejí ze starších dob (přežitky), a nacházející se v systémech vyspělejších vývojových stupňů, je třeba objevit, kriticky zhodnotit a časově zařadit. Celé kulturní či sociální systémy odpovídající starším (méně vyvinutým) obdobím je možné najít v tzv. ústupových oblastech v zámoří i v Evropě (pralesy, pouště, izolované horské oblasti). V případě evropského vývoje lze vycházet i z rozboru antických a středověkých zpráv. Rekonstruované stupně vývoje lidské společnosti lze dosazovat do vývojové stupnice členěné podle specializace a složitosti jednotlivých stupňů. Málo specializované a nesložitě stupně patří k vývojově starším (tedy nižším) než stupně značně specializované a velmi složité. Neoevolucionisté užívají v tomto případě pojem míra diferenciace. – Za nejpřehlednější sumarizaci evolucionistických rekonstrukcí bývá považována Morganova *Pravěká společnost* (1877), kde je vývoj lidské společnosti rozdělen do tří základních fází (divoštství, barbarství, civilizace), z nichž každá je dále členěna na řadu mezistupňů. Evolucionisté položili základy dnešní etnologie a zavedli většinu termínů a pojmů používaných do 90. let 20. stol.: matriarchát (J. J. Bachofen, 1815–1887), patriarchální rodina (H. J. S. Maine, 1822–1888), totemismus, exogamie, endogamie (J. F. McLennan, 1827–1881), magie (J. G. Frazer, 1854–1941), kultura, kulturní systém (E. B. Tylor, 1832–1917). Neoevolucionisté (L. A. White, 1900–1975; M. Sahlins, nar. 1930; L. Mairová) nepracují ve 2. polovině 20. stol. většinou s jednotlivými tzv. přežitky, ale s celými kulturními či sociálními systémy. K předním českými evolucionistům patřili Č. Zíbrt, L. Niederle, K. Chotek. Obdobné metody, i když na zcela odlišném ideologickém základě, užívali po r. 1945 i marxističtí etnografové (O. Nahodil). – Hlavní výhrady kritiků e. zahrnují: a) nekritické zacházení s údaji, tj. srovnávání jevů vytržených ze společ-

českých a kulturních souvislostí, jevů z různých dob, údajů od nestejně důvěryhodných zpravodajů; b) skutečnost, že jednotlivé vývojové stupně byly stanovovány *ad hoc* a materiál se užíval jako ilustrace teoretického předpokladu; c) neoprávněnou představu o uchovávání přežitků v kulturních systémech; se změnou systému se mění všechny jeho části, pokud má být tzv. přežitek v systému uchován, musí změnit svou funkci; nelze si představit, že v terénu zaznamenaná funkce jevu označeného za přežitek je jeho funkcí původní; d) zkreslování důkazního materiálu používaného při rekonstrukcích, většinou způsobené nedostatečně vypracovanou metodikou vznikající etnologie; nekriticky byly jako zdroj informací využívány všechny dostupné historické zprávy (antických autorů i třeba cestovatelů 18. a 19. stol.) a informace z rozsáhlých dotazníkových akcí, kde kvalitu získávaných informací nemohl nikdo kontrolovat.

Lit.: J. S. Tomiček: *Doba prvního člověčenství*. Praha 1846; E. B. Tylor: *Primitive Culture*. Londýn 1871; E. B. Tylor: *Úvod do studia člověka a civilizace. Anthropologie*. Praha 1897; L. H. Morgan: *Pravěká společnost*. Praha 1954; Ch. Darwin: *O původu člověka*. Praha 1970; J. G. Frazer: *Zlatá ratolest*. Praha 1977, 2. české vyd. 1994; B. Engels: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha 1979; V. Soukup: *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha 1994, s. 29–49, 152–162; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 73–81.

[jkt]

exemplum [lat.], žánrově různorodý kratší příběh alegorické povahy, příklad užívaný k objasnění a důkazu určitého tvrzení, k ilustraci, k podepření nějaké myšlenky, k snadnějšímu porozumění mravní zásadě nebo také pro udržení či oživení pozornosti posluchačů. Pro tento účel může jako pramen sloužit jak sám biblický text, tak různé literární a folklorní žánry (apokryf, bajka, legenda, životopisy svatých, kronika či přísloví). Exempel se užívalo již v předkřesťanské době v Indii a pak v antice, v evropském středověku je e. nerozlučně spjata s šířením křesťanství (v evangeliích sám Ježíš Kristus užíval podobenství). E. úzce souvisí s potřebami kazatelů. Užití exemplum jim bylo usnadňováno připojením výkladu, co v přeneseném duchovním smyslu znamenají (ve sbírce *Gesta Romanorum* stojí často za vlastním textem e. poznámka *duchovně* s následujícím výkladem, tj. aplikací e. na duchovní sféru). Před vynalezením knihtisku byla exempla opisována, ale je třeba předpokládat, že se mnohá zvláště oblíbená už tehdy tradovala také ústně. V důsledku

toho se e. zkracovalo a uvádělo jen heslovitě. Ve 14. stol. v souladu se snahami Karla IV. (1316–1378) vytvořit českou odbornou terminologii zveršoval profesor pražské univerzity mistr Bartoloměj z Chlumce zv. Klaret (kolem 1320–kolem 1370) zhuštěnou formou 200 exemplum (první dva verše obsahují vlastní text e., další dva mravní naučení). Několik z nich zřejmě kolovalo již tehdy v lidové tradici. Vzájemné přejímání mezi ústním podáním a literárními exemplum probíhalo i později. Světská exempla a látky anekdotického charakteru se ze sbírek odštěpovaly, mnohé se stávaly facetiemi nebo častěji humorkami, a přispívaly tak k vytváření české zábavné prózy. Exemplární próza vrcholí v č. zemích ve 13. a 14. stol. Doba husitská se stavěla k exemplum odmítavě, neboť *k světským příběhům, jež tvořily valnou část exemplového fondu, bylo husitství krajně netolerantní pro svou výraznou orientaci na bibli jakožto nejautoritativnější oporu všeho myšlení nejen o víře, nýbrž vůbec o společnosti* (K. Dvořák). Jakkoli e. jako četba a útvar zábavné prózy v dalších stoletích mizí a nabývá forem jiných vyprávěcích žánrů, především humorek a novel, v kazatelských útvarech (v barokní době v tzv. konceptech) zůstalo neodlučitelnou součástí homilí. Ohlasem této funkce e. byly i pozdější sbírky příkladů, vydávané pro kazatele ještě v 19. stol. – Velké množství exemplum a jejich četné příbuzenské vztahy k formám ústní slovesnosti vedly od 60. let 20. stol. k vytváření soupisů exemplum, podobně jako je tomu v pohádkosloví. První velký katalog mezinárodních exemplum vytvořil 1969 norský badatel F. C. Tubach. *Soupis staročeských exemplum* (1978) K. Dvořáka je jedním z prvních národních katalogů; zahrnuje všechna exempla doložená v českém kontextu v předhusitské době. Někteří badatelé chápou e. jako zvláštní literární žánr a kvalifikují ho i osobitými uměleckými prostředky (zejm. malý počet jednajících osob).

Lit.: *Encyklopedie příkladů z Písma svatého, z dějin církve i z obecného života I–III*. Praha 1878–80; A. Wesselski: *Klaret und sein Glossator*. Brno 1936; J. Vilikovský: *Próza z doby Karla IV.* Praha 1938, s. 98–141; L. Röhrich: *Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart I–II*. Bern – München 1962–67; E. Petrá: *Vývoj českého exempla v době předhusitské*. Praha 1966; *Příběhy římské. Staročeská Gesta Romanorum*. Vyd. F. Šimek. Praha 1967; F. C. Tubach: *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki 1969; *Starší slezští kazatelé*. Vyd. M. Kopecký. Ostrava 1970, s. 78, 118, 150; E. Petrá: *Zašifovaná skutečnost*. Ostrava 1972, s. 131–136; K. Dvořák: *Nejstarší*

české pohádky. Praha 1976; K. Dvořák: *Soupis staročeských exemplum*. Praha 1978; Petr Voit: *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravně výchovné prózy*. Praha 1991. [ast]

exogamie, příbuzenské pravidlo, podle něhož si lze hledat manžela či manželku výlučně mimo vlastní skupinu (definovanou sociálně, etnicky, územně). Pravidlo je možno aplikovat na skupiny nejrůznější velikosti od rodiny až po národ. E. je úzce spojena se zákazem incestu. Pravidlo e. vylučuje z výběru možných manželských partnerů osoby, které jsou danému jedinci sociálně nejbližší, a vytváří sociální systém kodifikující pravidla výměny partnerů (především nevěst) mezi jednotlivými skupinami. Má tedy výraznou úlohu komunikativní a integrativní. Je výhodná i z hlediska genetického. V českých poměrech byl nejdůležitějším pravidlem e. církevní zákaz příbuzenských sňatků včetně švagrovství a tzv. duchovního příbuzenství, který však byl hojně porušován cestou získání dispenze.

Lit.: E. R. Service: *Profiles in Ethnology*. New York 1971. [em]

Expozice lidové architektury Chanovicích, pošumavský skanzen, chanovický skanzen – expozice v přírodě Okresního muzea v Klatovech, prezentující lidovou kulturu Šumavy a Pošumaví, zvl. sídelní architekturu a krajinu, vesnické stavitelství a bydlení s náznakem zemědělského hospodaření. – Expoziční areál navazuje na horní okraj obce Chanovice (při hranici okresů Klatovy, Strakonice a Plzeň-jih), která vytváří vhodné prostředí jak urbanistickými hodnotami (svažitá náves, dominantní křížovatkou, rybník, zámecký park), tak objekty (středověký opevněný kostel, renesanční zámek, barokní panská sýpka). Na panskou sýpku (depozitář muzea) navazují pozemky protáhlého expozičního areálu na mírném svahu úpatí zalesněného kopce nad obcí. Místo má otevřený výhled do zemědělské krajiny brdského podhůří s malými lesíky a porosty na kamenitých vyvýšeninách. – Po nerealizovaných záměrech vytvořit expozici v přírodě (1907 na zahradě muzea v Klatovech, v 70. l. u Anína, v Čachrově, v Bešeni, Poleňce a Kuňkovicích) byl 1994 získán pozemek v Chanovicích a započato s výstavbou (3 objekty postaveny, 4 připraveny k výstavbě a dalších 9 připraveno k přenesení). První rekonstruovaná usedlost s chalupou z Čachrova byla zpřístupněna 2002. Etnografickou koncepci vytvořil L. Smolík, architektonickou studii J. Škabrada. – Unikátním objektem je sýpka z Petrovic č. 6, kůlna z Měčína č. 9 (16. stol.) a stodola z Nezdic. [jlg]